

Jenő Szűcs: The Historical Construction of National Consciousness

Selected Writings, edited by Gábor Klaniczay, Balázs Trencsényi and Gábor Gyáni. Central European University Press, Bp. – Vienna – New York, 2022. 354 old., \$105.00

Ha címet kellene adni e recenzióknak, az lenne, hogy „Teoretikus elemek Szűcs Jenő történetírói munkásságában” – parafrázisa azon hét, mára klasszikussá vált tanulmány egyikének, amelyek többsége most első ízben jelent meg angol nyelven, a szerkesztők remek, Szűcs munkásságát kontextusba helyező bevezető tanulmánya, hasznos jegyzetapparátus és a szerző műveinek bibliográfiája kíséretében. Az írások legtöbbször (ahogy arról a kötet címe tudósít) „a nemzeti tudat történeti konstruálásának” témájával foglalkozik, abban a modorban, ahogyan azt az annak kutatását ma is meghatározó tudósktól – Hobsbawm, Gellner, Anderson – ismerjük, igaz, Szűcs akkor írta őket, amikor az általuk kidolgozott keret még nem állt rendelkezésre. A kötet emellett friss fordításban tartalmazza Szűcs híres hozzájárulását az 1980-as évek Közép-Európa vitájához, az Európa három történeti régiójának hosszú időtartamú strukturális fejlődését feldolgozó nagyívű „vázlatot”.

Felmerülhet a kérdés, vajon mi a célja e munkák nemzetközi közönség számára történő újrakiadásának mintegy két emberöltővel az eredeti megjelenésüket követően. Erre a kérdésre van egy szűkebb és egy általánosabb

válasz. Az előbbi az, hogy az általuk firtatott kérdések éppen olyan égetőek a 2020-as évek Magyarországon, és talán nagyobb léptékben is, mint az 1960-1980-as években. A nemzetfogalmak problémája, szoros összefüggésben a „hová tartozunk” az Európa/Oriens, Nyugat/Kelet törésvonalon kérdésével, továbbra is velünk vannak – talán jobban, mint valaha, ha meggondoljuk a 2010 óta létrejött, közpénzből bőkezűen támogatott új kutatóintézetekben futtatott témákat és megközelítéseket. E szövegek jelentősége azonban messze túlmutat Szűcs igen összetett válaszáinak lényegén, melynek sarkalatos pontjai a csoporttudat premodern és modern formái közötti diszkontinuitás, azok konstruált jellege, valamint (minden ellentmondásosság és időbeli hullámozás ellenére) a közép-európai strukturális fejlődés alapvetően nyugatias tendenciája. A kötet azért fontos, mert Szűcs írásai példát mutatnak arra, mik a lehetőségei a tisztességes, kompromisszummentes történetírói munkának az efféle kérdések feltárására úgy, hogy ezt a „prezentizmustól” való éppen megfelelő távolságtartásra használja fel. Mint tudjuk, a történelem nem „a múlt” („ahogyan az valójában volt” – hogy egy másik, jóval régebbi klasszikust idézzünk), hanem a jelenhez szóló múlt – az, ahogyan „jelen” van benne. A történész azonban úgy ragadja meg a jelenben a múltat, hogy meggondolja és megérti annak „múlt-ságát”, kontextus-függő mivoltát, különbözőségét. Szűcs megalkuvást nem ismerően, a történettudomány legszigorúbb elveit és eljárásait alkalmazva ragaszkodott a múlt e „múlt-ságához”, bírálta az anakronizmust és a jelen normáinak, diskurzusának történeti jelenségekre való ráerőltetését. Makulátlanul tisztességes volt abbéli törekvésében, hogy a korabeli közéletet hevesen izgató kérdéseket fegyelmezetten tudományos nézőpontból közelítsen meg, s így fogalmazzon meg olyan gondolatokat, amelyek elkerülhetetlen természetességgel kerültek bele közéleti viták örvényébe. Munkásságát egyfajta erőlködésmentes érvényesség jellemzi: tudományos szövegei úgy rezonáltak saját jelenével, hogy ehhez semmi szüksége nem volt külön erőfeszítésre.

Ez részben annak volt köszönhető, hogy mesterien kombinálta az aprólékos forráskutatáson alapuló történeti rekonstrukciós munkát az ambiciózus általánosítással, a nagy léptékű interpretáció és a keretalkotás igényével. Ez jellemző nemcsak a „vázlat” szót eredeti címében foglaló esszére (*The Three Historical Regions*), vagy arra a tanulmányra, amelyik így kezdődik: „Az itt következő vázlat ...” (*„Gentilism”: The Question of Barbarian Ethnic Consciousness*),¹ hanem másutt is. A kötet legelső tanulmányának (*„Nationality” and „National Consciousness” in the Middle Ages: Towards the Development of a Common Conceptual Language*) első része „kizárólag a fogalmi elemzés szintjén mozog (s a történeti vizsgálat egy elkülönített második részben következik) ... [mivel] a középkor jelenséglavájának rekonstrukciója önmagában nem nyújt elegendő támpontot ahhoz, hogy a jelenségeket megbízható módon rendezzük el modern kategóriarendszerünkben” (25. old.). Szűcs következetes törekvése arra, hogy alaposan átgondolt és letisztított elméleti modellekkel dolgozzon, különösen figyelemre méltó egy olyan tudós esetében, aki egyúttal közismert volt a forráskutatás iránti szenvedélyéről és a benne mutatott könnyed járatosságáról. Szemtanúk beszámolóí szerint úgy falta az Magyar Országos Levéltárban a latin okleveleket, mint más halandó a frívól novellákat. A szerkesztők bevezetője ezt „feszültségként” jellemzi, de meglehet, helyénvalóbb komplementaritásról beszélni.

Így aztán szoros kapcsolat állapítható meg a nemzeti tudatról szóló tanulmányok és a *Vázlat* között is. A *Teoretikus elemek* [eredetileg: *Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet*] *Kézai Simon Gesta Hungarorumában (1282–85)* bevezető része az „európai strukturális egység” XIII. századi kialakulásának problémáját tárgyalja. Szűcs itt tömören összefoglalja, miként szűnt meg ekkorra a nyugati királyságok és a VIII–IX. században érkezett „új barbárok” országai közötti „aszinkronitás”, s került a közép- és észak-európai társadalomszerkezet, politikai és egyházi intézményrendszer, jogi szabályozás, művelődés, szellemi élet

1 ■ A tanulmányok címét és az idézetek oldalszámait az angol kötet szerint adom meg, az idézetek szövegét azonban a *Nemzet és történelem* (Gondolat, Bp., 1984) c. kötet nyomán közlöm. Két alábbi, fontos idézet azonban nem lelhető fel az egyik tanulmány még Szűcs Jenő által átirát angol szövegének magyar megfelelőjében, ezeket itt angolul idézem, magyar fordítással.

fejlődése „szinkronba” a Nyugattal. Ugyanakkor Szűcs elismeri, hogy az utóbbira jellemző, több évszázadon át elnyúló szerves növekedés hiányában ez a fejlődés kevésbé mélyen gyökerezett, s többet köszönhetett a „szervezésnek”, azaz az uralkodók és az vezetők voluntarista intézkedéseinek. Ebből Szűcs itt is, és még inkább másutt, még nagyobb lélegzetű reflexiókhoz jut el a strukturális meghatározottság és cselekvési szabadság, a mozgástér és kényszerpálya történetirői dilemmáival kapcsolatban – amelyek, mint tudjuk, az 1970–80-as években a magyar történettudomány más jeles képviselőit is erősen foglalkoztatták.

E bevezetőre Szűcsnek ahhoz volt szüksége, hogy a tanulmány érdemi részében komparatív elemzést közöljön a nemzet, mint a történelem és a politikai közösség problémáinak Nyugat- és Közép-Európa számára közös értelmezési kerete XIII. századi kialakulásáról. Ez a kontextusa Kézai-nál a hun-magyar azonosság és folytonosság (ami annak előtte korántsem volt bevett elmélet) mint a társadalmi különbségek (hierarchia), a kormányforma és a politikai közösség újradefiniált alapzata „feltalálásának”. A nemzeti tudatról szóló tanulmányok és a *Vázlat* kapcsolódása szorosabb és kimondottabb, mint azt általában elismerjük.

Ennek megfontolása elvezet Szűcs saját „szinkronitálásának” kérdéséhez is. Melyek voltak történészi látás- és megközelítésmódjának nemzetközi tájékozódási pontjai, hol húzódott szellemi horizontja, nem csupán Anderson és mások ajánlatának, a nemzeti diskurzusok konstruktivista elemzésének „megelőlegezőjeként”, hanem a korabeli történettudomány irányzataihoz való viszonyát illetően? A szerkesztők kiemelik, hogy Szűcsnek munkahelyén, az MTA Történettudományi Intézetében Molnár Erik mint igazgató által teremtetett körülmények között az 1960-as évektől hozzáférése volt a korszerű nemzetközi szakirodalomhoz. Saját módszertani elkötelezettségét illetően a *Gentilizmusban* Szűcs megállapítja, hogy „a forráskritika és a filológia e téren elsősorban a nyelvtörténet, régészet és történeti néprajz támpontjaitól ill.

analógiáitól kaphat segítséget” (92. old.), s hivatkozásokkal dokumentálható a fogalomtörténet (Otto Brunner, Reinhard Wenskus) irányában való tájékozódása. Az *Annales* hatása is szembevetendő, nem csupán Szűcs szintetizáló, interdiszciplináris törekvésében, hanem a terminológiai sajátosságokra és átalakulásokra helyezett hangsúlyában is, mely központi helyet foglal el Marc Blochnak a feudális társadalomról nyújtott értelmezésében. (Fernand Braudel előszava a *Vázlat* francia kiadásához annak a jeleként fogható fel, hogy a megközelítésmód e rokonsága nem került el a másik oldal figyelmét sem.)

De talán egy lépéssel messzebb is merészkedhetünk. Szűcs a kötet több írásában is ismételten felhívja a figyelmet arra, hogy azokban „eszmetörténettel”, kiváltképp „a politikai gondolkodás történetével” foglalkozik. Fontos, hogy – akár a terület több jeles korabeli művelője – azzal érvelt, hogy azt nem mint részdizciplínát tanulmányozza, hanem megközelítésmód gyanánt alkalmazza azzal a céllal, hogy a történeti tapasztalat teljes spektrumát (új) megvilágításba helyezze. Ezt számos jellegzetes idézettel lehet illusztrálni: „we will select one of many possible approaches—specifically, the history of ideas—and focus on certain particulars ... the conception of history and social theory—in short, in the field of the transformation of political thought.” [A lehetséges megközelítések egyikét – az eszmetörténetet – választva ... olyan kérdésekre összpontosítunk, mint a történelemfelfogás és a társadalomelmélet kapcsolata – vagyis a politikai gondolkodás átalakulásának kérdése.] (*Theoretical Elements*, 116. old.) A továbbiakban Szűcs meghatározza a források vállatására alkalmas eszmetörténeti eszközöket: „a closer look at the language used by the writer to express his conceptual system provides us with the key to the problem” [A probléma megoldásához hozzásegít, ha közelebbről szemügyre vesszük azt a nyelvezetet, amit a szerző saját fogalmi rendszerének kifejezésére használt.] (145. old.). Hogy teljes legyen az elméleti apparátus, a *Gentilizmusban* Szűcs elismeri, hogy „olyan rekonstrukciós kísérletről

van tehát szó, amelynek kellékei nem az egykori valóság töredékes tényei, hanem e valóság eszmei tükrözésének töredékes részelemei” (94. old.)

Szűcs megközelítésmódja e művekben emlékeztet arra, amely szerint a szövegek nyelvi performanszok: „beszédaktusok”, melyek által a szerzők szándékokat juttatnak kifejezésre, elvárt vagy megkívánt hatásokat jeleznek, s ezáltal cselekszenek. E tanulmányok a „cambridge-i iskola” stílusa szerinti nyelvi kontextualizmust juttatják az olvasó eszébe, különösen, ha meggondolja, hogy Szűcs Kézai munkájában valamiféle magyar ősi alkotmányosság alapzatára bukkan rá – valahogy úgy, ahogy az John G. A. Pocock remekművében (*The Ancient Constitution and the Feudal Law*, 1957) az angol *common law* hagyományt illetően történik. Ám Szűcs politikai eszmetörténeti művekre való hivatkozásai a Walter Ullmann vagy James Carlyle fémjelezte régivágásúbb irodalomra korlátozódnak. Talányos, hogy vajon az eszmetörténet cambridge-i irányzatának ignorálása vagy mellőzése Szűcs részéről 1970 környékén a magyar történetírás elszalasztott lehetősége volt-e.

Ha már a nyelvről beszélünk, álljon itt egy utolsó észrevétel. A bevezetőben a szerkesztők is megemlékeznek Szűcs szövegeinek nehézkességéről, bonyolult szerkezetéről, s bizony e sorok írója is küzdelmet vívott velük sok évvel ezelőtt egyetemi hallgatóként. A jelen kötetben közölt angol fordítások viszont szinte kifejezetten olvasmányosak – becsületére válnak a kötet gondozóinak, beleértve a néhai Tim Wilkinsont, akinek a magyar bölcsészettudományok annyi nagyszerű angol nyelvű átültetést köszönhetnek.

Olay Csaba: Regionális és nemzeti identitás

EGY HERMENEUTIKAI MEGKÖZELÍTÉS

*L'Harmattan, Bp., 2003. 185 old.,
2990 Ft*

Az igazán érdekes művek örök és egyben aktuális kérdéseket tárgyalnak. Olay Csaba könyve a regionális és a nemzeti identitásról tökéletesen megfelel ennek a kritériumnak. Európa keleti végein a nyugati és a keleti kereszténység közötti civilizációs árokban manapság véres háború zajlik, de az emberek lakta világ más pontjain is nehéz olyan helyet találni, ahol a kollektív identitások szabta barát-ellenség-politika aktuálisan vagy potenciálisan ne torkollana háborúba.

Olay alapos filozófiai iskolázottság birtokában vág bele az identitásproblémák dzsungelébe, mely egyidős az emberrel, aki az állatokkal ellentétben nem rendelkezik a számára genetikai úton kijelölt környezet – Uexküll terminusával: az „Umwelt” – biztonságával. Az embernek a határtalan, végtelen, bizonytalan világ („Welt”) jutott, amit Lukács korai remekművében „transzcendentális hajléktalansággént” jellemezett. Olay elgondolását elővételezve, ez a heideggeri „háborzongató idegenség” az, ami az egyes emberek életében megeshető történesek elbeszélésével megteremtí a közösségi helyet, ahol élniük és halniuk kell.

A szerző a leegyszerűsítés kockázatát vállalva, két szintet megkülönböztetve vezeti végig az olvasót az identitások megértésének útján. A magasabb, elvontabb szinten a nemzeti identitást vizsgálja, az élet mindennapjaihoz közelebbi szinthez a regionális identitást illeszti. A megközelítés a választott téma természetéből adódóan nem is lehet más, mint interdiszciplináris, ami az adott esetben azt jelenti, hogy a mű gerincét képező hermeneutikai és fenomenológiai alapok történeti és szociálpszichológiai kitekintésekkel egészülnek ki.

A kétféle identitás lehetséges meghatározásai által megjelölt fogalmi körön belül minden új fogalom felmerülését Olay rendkívül részletes, a téma történetében releváns szerepet betöltő szerzőkre és műveikre támaszkodó elméleti fejtegetése követi, melyekben a saját álláspontját támogató állításokat az ellenvetések tüzeiben megedzve mutatja be.

A könyv három fő részre tagolódik, melyek önmagukban is jól szerkesztett, kis fejezetekbe tördelt kerek egészek. Az első, nem véletlenül legterjedelmesebb részben a szerző a két választott identitás-szint fogalmi alapozását nyújtja: hat kis fejezetben kerít sort az alapfogalmak, köztük az identitás, a kollektív identitás, a közösség, a nemzet, a nemzeti identitás, az etnicitás, a nacionalizmus, valamint a patriotizmus fogalmának elemzésére. Az identitás élményének létrejötte és folyamatos működése szempontjából a regionális identitás szerepét emeli ki, amelybe az egyén spontán módon belenő, szemben a nemzeti identitással, melynek tudáskészletét készen kapja. E leírás igaza mellett Olay azzal érvel, hogy a regionális identitás az egyén világban elfoglalt helyének születéstől fogva jelenvaló kerete, míg a nemzeti identitás a másodlagos – iskolai és mediális közvetítéseken át ható – szocializáció során alakul ki az egyénben. E kettő ötvöződik az egyénben, és Olay végig amellezt érvel, hogy nemzetről csak a nemzeti közösséget alkotó egyénekből kiindulva beszélhetünk.

A szerző bemutatja a regionális és a nemzeti identitás egymásra épülésének mechanizmusát. Biztos kézzel választja ki a zavarba ejtően bőséges szakirodalomból a legfontosabb szerzőket és elméleteket, amelyek segítenek megérteni a „Ki vagyok én?” egyszerű kérdésére adható válaszok egyszerűnek nem mondható hátterét. Egyetlen, fájó hiány, hogy meg sem említi Henri Tajfel kísérleti szociálpszichológiai úton nyert és a társadalmi kategorizációs adatok alapján megalkotott identitáselméletét, amely szerint az azonosulás pozitív érzelmi töltését az individuális és a kollektív identitás fúziója biztosítja ((Rupert Brown: *Henri Tajfel: Explorer of Identity and Difference*. Routledge, Lon-

don, 2019). Tajfel elméletének ihletője William G. Sumner szociológus volt, aki az „etnocentrizmusról” még a XIX. század végén adott leírásával elővételezte a kollektív identitások iránt a XX. század második felében jelentkező, felfokozott érdeklődést.

Olay jól tájékozódik a nemzetet mint történelmileg és kulturálisan meghatározott társadalmi nagycsoportot vizsgáló szakirodalomban. Nem tér ki a nemzeteket a „politikai” és a „kulturális” dimenzió mentén osztályozó Hans Kohn munkájára (*The Idea of Nationalism. A Study in Its Origins and Background*. Macmillan, London, 1944.), valószínűleg azért, mert végig szándékoltan kerüli a politikafilozófiai vonatkozásokat. Ugyanakkor árnyaltan mutatja be az egymással vitatkozó „perennialisták” és „modernisták” vitáját, amely Renan felülmúlhatatlan nemzetmeghatározásában jut nyugvópontra. Különösen fontos e rész zárófejezete, melyben Olay határozottan visszautasítja a patriotizmust a nacionalizmussal összemossó kísérleteket, rámutatva a nemzeti közösségtől egyáltalán nem idegen liberális szerveződések realitására.

A második, a könyv egészét tekintve, legkisebb terjedelmű részben szembesíti az expresszív nemzeti identitást a regionális identitással, rámutatva, hogy az utóbbi az előbbi része és hermeneutikai támasza, mivel forrása az a hely, amelyet az egyén ismerősnek, a maga élete részének tart. Termékeny fogalom a kontrasztidentitás, melynek kifejtését megkönnyíthette volna az etnocentrizmus örökségére való hivatkozás. A saját és az idegen csoport közötti kontraszt meghaladását Olay az asszimilációban látja, ennek tárgyalását megkönnyíthette volna Alfred Schütz klasszikus tanulmányának felidézése (Az idegen. In: Hernádi Miklós [szerk.]: *A fenomenológia a társadalomtudományban*. Gondolat, Bp., 1984. 405–413. old.), amelyben az idegenséget saját bőrén is megtapasztaló tudós a nem saját világba igyekvő idegen létének e ma is érvényes fenomenológiai leírását adta.

Az identitás narratív aspektusaival foglalkozó harmadik fejezet a könyv csúcspontja. Az idézett szerzők, Paul Ricoeur, Charles Taylor, Alasdair

MacIntyre megegyeznek abban, hogy mind a kollektív, mind az abba ágyazódó individuális identitás érzéséből fakadó bizonyosságot a személy és társas környezete számára egyként az időbe ágyazódó történetek adják. A narratív identitással foglalkozó filozófusok nemzetközi élvonalában van a korán elhunyt magyar filozófus, Tengelyi László (*Élettörténet és sorseselemény*. Atlantisz, Bp., 1988.), aki a krízis és a velejáró önhasadás traumatikus mozzanatában ragadta meg az elbeszélte identitáson ejtett sebet.

A kimondott beszédben vagy a leírt szavakban megnyilatkozó identitás mellett érvelő szerzők állításait Olay Csaba szembesíti az identitás narratív létmódját kétségbe vonó szerzők érveivel, megkülönböztetve közöttük a radikális és a félszívvel tagadókat. A radikális tagadókat nem könnyű komolyan venni, hiszen ha igazuk lenne, akkor mondataik egyén nélküli térben keringenének, amire ma a ChatGPT ad példát. A félszívvel tagadók, például Pierre Bourdieu (Pierre Bourdieu – Loïc Wacquant: *An Invitation to Reflexive Sociology*. University of Chicago Press, Chicago, 1992.) érvei nem légből kapottak. Olay is elismeri, hogy mind az egyén, mind a közösség életében számos élettörténet lehetséges, az egyes narratívák versenghetnek egymással, s nincs biztosítékunk arra, hogy kiderül, melyik az igazi.

A szerző az egyéni és a kollektív narratív identitások közötti hasonlóságokat és különbségeket listázva helyesen állapítja meg, hogy mindkét identitás-változat lényegileg a nyelvhez és az azt aktualizáló beszédhez kötött. A különbség nyilván az elbeszélés közönségét képező értelmező közösségben van, amely az egyes szám első személyű megnyilatkozások esetében időben és térben jóval szűkebb, mint a többes szám első személyt implikáló, a nemzet elképzelt közösségét térben és időben is korlátlanul kiterjesztő megnyilatkozások címzettjei. Olay Csaba helyesen látja, hogy az egyéni és a kollektív identitás közös érzelmi gyökere a pozitív önreferencia, amire már Henri Tajfel is rámutatott, ugyanakkor megállapítja, hogy „a népre vonatkozó önértékelés és önbecsülés kóros hiánya a népre

vonatkozóan eleve nem nagyon vetődik fel” (164. old.), pedig ezt cáfoló példákra a könyv más helyén megidézett Bibó István is utalt. Az önértékelési komplexusok nemcsak egyéneket, nemzeteket is kínozhathatnak.

Olay Csaba könyve nem lezárja a vitát, hanem kinyitja és összeköti az egyes társadalomtudományokban zajló identitás-diskurzust, amelynek folytatása nem mellőzhető a globalizációs folyamatok értelmezésében.

CSEPELI GYÖRGY

Draskóczy Eszter: Alvilágjárások és pokolbeli büntetések

**DANTE KOMÉDIÁJÁNAK ANTIK ÉS
KÖZÉPKORI FORRÁSAI**

Lazi, Szeged, 2022. 380 old. 2990 Ft

Dante életművének méltó elhelyezése a magyar szellemi életben egy negyedszázaddal ezelőtt indultak bizonyos újító jellegű vállalkozások, amelyek lendülete a közelgő centenáriumot megelőző években fokozódott. Gyakoribb témája lett a doktoriskolák anyagának, megalakult a Magyar Dantisztikai Társulat, költői műveinek újabb fordításai születtek, egyre több tanulmány és könyv jelent meg róla itthon és külföldön magyar szerzők tollából, több kutató vált a hazai és nemzetközi Dante-konferenciák rendszeres résztvevőjévé. 2021-ben, halálának 700. évfordulóján – a szűkebb körű rendezvények mellett – hatnapos konferenciasorozattal tisztelegtek emléke előtt Szegeden, Budapesten és Rómában a magyar és a nemzetközi dantisztika képviselői. Az évforduló alkalmából – a konferenciák publikált anyagát is beszámítva – egy magyar és két idegen nyelvű tanulmánygyűjtemény jelent meg, két folyóirat (*Neohelicon*, *Magyar Filozófiai Szemle*) adott ki angol nyelvű Dante-számot, tíz magyar folyóiratban szerepelt Dante-blokk, és három szerző tett közzé egy-egy monografikus könyvet.

A három könyv egyike Draskóczy Eszter munkája, amely a szent szövegekben, szépirodalmi alkotásokban vagy más jellegű művekben rögzített apokalipszisek, víziók, revelációk, exemplumok, vagyis különféle túlviláglátások számbavétele mellett első sorban a *víziókat* emeli ki és elemzi Dante főművének bizonyos előzményeként, illetve lehetséges és bizonyítható forrásaiként. 85 ókori és középkori szöveget (teljes művet vagy töredéket) tart szem előtt elvi általánosításainak kialakításakor, de mivel közelebről a Danténál kimutatott és feltételezhető hatások érdeklik, csak 15 művet elemez behatóan, és a nálunk kevésbé ismertek közül ötből közül hosszabb részleteket magyarul, illetve kettőnek a teljes szövegét közreadja. (Ezek részben saját, részben Ertl Péter, Földváry Miklós és Gyócsi Ádám fordításai.) Ez a nem fölösleges – és a nemzetközi szakirodalomban is egyedülálló – alapos dokumentáltság (amely a primer irodalom legújabb kiadásait használja) szilárdan alátámasztja megállapításait, annál is inkább, mert hasonlóan gazdag és korszerű szekunder irodalom segítségével dolgozta fel őket (a bibliográfiája 20 oldalt tesz ki). Mivel Draskóczy Eszter a forráskutatást – nagyon tudatosan – lényegében a *filológia* szintjén mozogva végezte, a szükséges hermeneutika segítségével és a komparatistika nem megmerevített keretei között, csak a szükséges minimum erejéig tesz szélesebb körű megállapításokat, von le távolabbra mutató következtetéseket. Például a vízió műfaji jellemzőinek bemutatása során még a népnyelvi szépirodalmi előzmények vizsgálatakor sem kezdi tárgyalni az esztétikai színvonalbeli különbségeket köztük és a dantei szöveg között. Ezt vagy később írja meg, vagy másokra hagyja. Ilyen jellegű megállapításaiban azonban benne van az általánosabb jellegű következtetések levonásának lehetősége, ám beéri a kibontásukhoz szükséges kiindulópontok jelzésével. Ha az alábbiakban teszünk ilyenekre vonatkozó javaslatokat, nem hiányosságokat rovak fel, inkább csak emlékeztetünk a lehetőség fontosságára.

A szerző kitűzött célja, hogy egyrészt tudatosítsa: az emberi létezés két

alapállapota viszonyának *egyetemes* problémáját mennyire a hagyományokra támaszkodva értelmezi mégis a másként alkotó Dante, másrészt pedig feltárja, hogyan teszi ezt a költő abban a *speciális* esetben, amikor a saját művéhez *nagyon hasonló* forrásokra támaszkodik, amelyek legjobbjainak példaszzerű *egésze* mellett *sok részletüket* is felhasználhatja. Az alkotó Danténak a víziók akceptálása során döntenie kellett, hogy művészként mennyire engedje szabadon a fantáziát, ami az órá is ható látomások fő alkotóeleme, és nagyon érdekessé, sőt hatékonyra teszi őket. Dante ugyanis azt vallotta, hogy a poézis „semmi más, mint a képzelet alkotása, mely a retorika szabályait figyelembe veszi, és a zeneiségen alapul”, de azt is sietett hozzátenni, hogy a nagy költők szigorúan igazodtak a retorika követelményeihez (Dante Alighieri: A nép nyelvén való ékesszólásról. In: *Dante összes művei* [szerk. és bev. Kardos Tibor]. Magyar Helikon, Bp., 1962. 381. old., Mezey László fordítása). Draskóczy Eszter elemzéseiből az derül ki, hogy a látók és túlvilági utazók nemigen korlátozták fantáziájuk csapongását; a hatás kedvéért sem a témaválasztásban (*inventio*), sem a nyelvi megformálásban (*elocutio*) nem sokat törődtek a mértéktartással. A víziók forrásértékének pontos megállapítása tehát sokat segíthet a másként alkotó költő *Commediája* eredetiségének tisztázásában. Az ilyen látomások és a keresztény túlvilágkép csak néhány alapvető ponton fedik egymást; az előbbieket, főleg a részleteket, lényegében profánok, olykor közönségesek. Különösen büntető funkciójuk miatt kaphattak szerepet Dante művészetében. És azt is figyelembe kell venni, hogy abban a korban más eredetiségelvárás uralkodott: a retorika mellett a tudományok és a filozófia is gazdagította, alakította a művészetet. A *Commediáját* magyarázó *Tizenharmadik episztolában* maga Dante hívja fel a figyelmet arra, hogy művének tárgyalásmódja (*modus tractandi*) során őt, a *művészetre* jellemző és őt, a *másféle* művek megírásához szükséges módszert alkalmazott; és a művészek között külön megnevezi a *költőit* (*poeticus*) és a *képzeletit* (*fictivus*), illetve a

másfélék között megemlíti a *bizonyítást* és a *példák alkalmazását* (Dante Alighieri: Tizenharmadik episztoła. In: *Dante összes művei*, 509. old.). Dante olyan különleges valóságképet dolgoz ki, amely formájában az utazásos látomásokhoz hasonlít, de az övében összhangba kerül a rendkívüliség és az igazság, a csodaszzerűség ellenére minden hitelesnek tűnik fel. A látomások sokféle és bizarr kínálatából inkább részleteket tud jól kiemelni: túlvilági helyszíneket, félelmetes lényeket, büntetési módokat és -eszközöket, de másféle elemekkel társítja őket, és nagyon pontosítja a szerepüket. Az ő utazása mint keret is valószínűnek tekinthető, hiszen nem elkülönült lelke járja be a túlvilágot, hanem egész valója, nem lelki szemével lát, hanem testi érzékeivel tapasztal, értelmével reflektál. Más víziók szereplőinek általában önállósul a lelke, sőt egyeseké hangsúlyozottan ketté is válik, az arisztotelészi felfogás értelmében az *anima vegetativa* a testben marad, az *anima sensitiva* és *intellectiva* járja be a rendkívüli régiókat, fogja fel és értékeli az érzékelhetőket, majd tér vissza és számol be az elgondolkodtató látnivalókról. A testben maradt éltető lélek rész esetleg csak egy foltnak látszik, vagy olyan horog, amely nem engedi a teljes elszakadást, és biztosítja a visszatérést (például Plutarkhosz Theszpeszioszának lelki utazása során).

Draskóczy részletes ismertetéseket ad a legérdekesebb művekről, majd áttekinthető rendszerezéseket műfaji jellemzőikről, a túlviláglátó személyekről, a különleges lelkiállapotok típusairól, az utazások változatairól, az esetleges kísérőkről, a büntetések és jutalmak sokféleségéről. Végül kirajzolódik, hogy a legjelentősebb és legismertebb víziókban egyenetlen szóródásban csaknem minden megvan, ami Dante főművében – sok mással szintetizálva – megtalálható. Konceptuális szempontból, a dantei túlvilág hármas tagolódását tekintve, főleg három műnek van modellként kínáló funkciója, amit Draskóczy Eszter is hangsúlyoz, amikor az *Aeneist* a pokol, *Mohamed lépcsőjét* a purgatórium, *Szent Pál látomását* pedig a paradicsom leginkább meghatározó előképeként is jellemzi. A

bizarr részletek, különleges hangulatok, hangsúlyozott csodaszzerűségek, a büntetések és jutalmak extremitása, a jó útra terelés pragmatikus szándéka s természetesen a túlvilág mint színtér azonban még meggyőzőbben mutatja, hogy Dante műve másféle szoros rokonságban is áll a VII. század utáni keresztény látomásokkal. A szerzőt ebben megerősíti Schelling több vonatkozásban is alapvető Dante-értelmezése. Műfaját illetően nem bonyolódik a „keresztény eposzá” vagy „teológiai regénnyé” minősítés problematikájába, hanem a keresztény középkorra jellemző vízióknak, sőt a *legnagyobb vízióknak* fogja fel Dante főművét: olyan *optimus bonus*-nak (ami egymaga külön műfaj, sőt talán műnem), amelynek külön világa van a maga szinte mindent magába foglaló egyetemességével.

A látomások történetéből kiemelt, csaknem másfél évezrednyi periódus, a Dante szempontjából nagyobb figyelmet érdemlő, Vergilius utáni időszak víziói jelentős átalakulásokon mentek át, gazdagodtak és önállósodtak, sajátos kulturális jelenséggé formálódtak, a középkorban a laikusok világ- és életszemléletének fontos formálóivá váltak, a vallást és az erkölcsöt szinte szórakoztatva tanító szerepük miatt az egyház támogatta és terjesztette őket. (Tundalus XII. századi látomása szinte „bestsellernek” számított.) Nagy Szent Gergely pápa a képek „biblia pauperum” szerepéhez hasonlóan látta az ilyen történetekét, ezért *Dialógusában* – példaszzerű történeteivel és értékelő megállapításaival – tulajdonképpen rögzítette a műfaj szabályait, ami tekintélyt kölcsönzött a műfajnak, és fokozta népszerűségét. Barontus első önálló vízióírástól (VII. század) a Dante előtti utolsó nagy vízióig (Thurkillus, 1206) a műfaj sokféle átalakuláson ment keresztül. Bővült a látványrepertoár (több bűnről esett szó, és nagyobb helyet kapott a Paradicsom), megjelentek a lelkeket eligazító vezetőik (angyal, galamb, sárkány, apát), egyre nagyobb teret kapott a purgatórium (a se nem elég rosszak, se nem elég jók külön birodalomban gyötrődnek), érthetőbb a bűnök és büntetések összetartozása (Vettinivel, a IX. században megjelenik a

contrapasso, Albericusnál a XII-ikben már igen gyakori). Bonvesin de la Riva, csaknem Dante kortársa, ezt már szinte rendszerbe foglalta. Tartalmasabb a levonható tanulság, vagyis a bűnbánat társul a megtisztulás érzésével, majd akár beavatottá is lehet az ilyen lelkű ember. Beláthatóbb a túlvilági kaland tanulsága: ilyen előkép alapján előnyösen és méltó módon lehet felkészülni a halál utáni életre.

Az alapos áttekintésből kiderül, hogy ezekben a látomásokban a bűnök bemutatása általában gyakoribb és realisztikusabb, mint a jutalmazásoké, a megfélemlítést hatékonyabbnak ítélik, mint a biztatást. Egyszerűbb, praktikus hatásra törekszenek, a jó útra térést nem valamilyen bonyolult katarzis eredményeként mutatják be, hanem egyféle isteni csodának tartják. Érthető, hogy a lényegében pedagógiai célzatú írások a bűnösök számára meggyőzőbbnek tartották a félelem és az elrettentés példáját, mint a vonzó jutalmakat, hiszen még e világi életükben kellett rávenni őket a nagy, fordulatot hozó változásra, hiszen a bűnöktől kell előbb megszabadulniuk ahhoz, hogy az erényesség útjára léphessenek. A sokféle büntetés minden szélsőségessége ellenére is eléggé valószerű, egyszerűbb változatokban akár a mindennapokban is tapasztalható, ezért csodaszerűségükben kevésbé lehet kételkedni, mint az eltúlzottabban ábrázolt túlvilági jutalmakban (például a *Mohamed lépcsőjében*). Dante nyilván élt a kölcsönzés lehetőségével, főleg a pokoli büntetések terén, melyek megjelenítései nála is nagyon létszerűek, megrázók, hozzájuk képest a paradicsomi szépségek és örömek nagyszerűsége konvencionálisabb és szinte sematikusabb.

Draskóczy Eszter megállapításai- ból azt olvashatjuk ki, hogy a víziók forrásanyaga leginkább két fontos szempontból járult hozzá a *Commedia* művészi milyenségének alakításához. Egyrészt a témájához – a kettős emberi létezés alakítása a perspektivikus tudás segítségével – azzal, hogy még mélyebben gyökerezett bele az *egyetemes civilizatorikus hagyományba*, nagyon különböző kultúrák (antik, keresztény, iszlám) életperspektíva-koncepcióinak lényegét tudta

szintetizálni. Másrészt a művészi kidolgozásához – az egyébként is nagymértékben integratív kereszténység égisze alatt a hozzá illeszkedő konkrét valóságképek, megjelenésformák, szemléletmódok, transzcendenciák alkalmazásával – ahhoz, hogy *saját* történelmi korának létszerű összességé legyen: kifejezi és dinamizálja. Érdeklődést (elismerést és kritikát is) – a témája mellett – mindig azzal tudott kiváltani, hogy a látomásokéhoz hasonlóan markáns, nemegyszer onnan vett képei legalább kíváncsivá tették az olvasót: vajon mi különöset rejtenek az ilyen – Goethe szerint olykor szinte brutális – kifejezések? A *Commedia* a katolicizmus legelvontabb hittételeit fogalmazta át képvilágával a laikusok nyelvére, és ehhez a nyelvezetet olyan témájú és világlátású művekből is kölcsönözte, illetve nemesítette a magáéhoz, hogy hihetővé tehesse, megejtő csodaként jelenítette meg a mindennapok szerinti lehetetlent.

A könyv szerzője, a tudományos pályán most induló és nagyot lépő kutató nem vállalkozott nagy problémák megoldására, a filológia szilárd talajáról indult Dante eszmei bonyolultságai felé. Kiszélesítette, áttekinthetőbbé tette és el is mélyítette Dante egyik fajtájú forrástípusáról szóló ismereteinket, illetve jelezte, hogy milyen irányokba haladva juthatunk olyan tudáshoz, amely tovább pontosítja Dante alkotói módszeréről szóló képünket. De talán még többet tudhatunk meg arról, hogy mennyire és milyen formákban volt benne a középkor kultúrájában az antikvitásé, és hogyan kapcsolódtak össze egymással a különböző ideológiák, és milyen átvételekkel gazdagodott az alsóbb rétegekből is a középkor magaskultúrája.

Réz Anna: Mardos

A BÜNTUDATRÓL KILENC FEJEZETBEN

Európa, Bp., 2022., 205 old., 3749 Ft

Általános iskolás koromban a hittanórán megtudtam, hogy szemtmisést elmulasztani halálos bűn, míg megbántani egy barátomat, esetleg eltulajdonítani egy osztálytársam kedvenc delfin formájú radírját csak bocsánatos bűn. Miért lehet – gondolkoztam –, hogy az előbbin mégis hamar tülteszem magam, míg az utóbbi dolgokért szégyen és büntudat gyötör? Sok év telt el azóta, de különféle élethelyzetekben a büntudat újra és újra felbukkan. A szerző abból indul ki, hogy ez sokunkat érint. Nem biztos, hogy ennek mindenki tudatában is van: a *rejtett* szégyen és büntudat korát éljük. Szégyenteljes a büntudatunkról beszélni, hiszen önmegvalósítás-központú társadalmunkban elvileg mindenki szabadon törekedhet sikeres és boldog életre, sőt mintha mindenkinek erre is *kellene* törekednie, a büntudat pedig nem igazán fér bele ebbe a képbe. Eközben persze a büntudat nem tűnt el, sőt – s ezt Réz Anna könyve meggyőzően támasztja alá –, cselekedeteink egyik fontos mozgatórugója.

A kilenc összefüggő fejezet külön-külön is tökéletesen értelmezhető. A fejezetcímek igen találóak, alcímek és tartalomjegyzék is segíthetné a későbbi eligazodást. Az, hogy a könyvben nincs tartalomjegyzék, természetesen nem a szerző, hanem a kiadó mulasztása. Az esszéformában megírt műnek ugyanis minden egyes fejezete lényeges erkölcsfilozófiai kérdéseket vet fel, amelyeket könnyed stílusban megírt, de jól átgondolt és tartalmas elemzésekben tárgyal.

Fő tézise az, hogy büntudatunk főképp az aktuális társadalmi elvárások, normák terméke, amelyek egy része helytelen, de épp indokolatlanságuk segít megszabadulnunk. Kritizálja napjaink pszichológiai gondolkodás- és beszédmódját, amely azt sugallja, hogy elég törőlnünk és pozitíva cserélnünk negatív érzésein-

ket, hogy aztán mosolyogva élhessük mindennapjainkat. Nem számolunk ugyanis azzal, hogy érzelmeinkhez értékelés is tartozik. Számomra igazán hasznos volt belegondolni, hogy érzéseim nem lehetnek helyesek vagy helytelenek, viszont a bennük rejlő értékelés igen. Egy ismerősöm például sok éve Iránba látogatott, ahol egy hónapot ottani szokás szerint csadorban töltött, elfedett testtel és arccal. Amikor visszatért, egy darabig kínosan érezte magát, mintha meztelen lenne. Természetesen belátta, hogy ezt valójában az övétől eltérő értékrend sugallja, és lassan visszatért a régi kerékvágásba. Úgy vélem, e jelenséget nehéz lenne másképpen magyarázni, mint az érzelmek Réz Anna által is vallott elmélete alapján, amely szerint az érzelmeink mélyén értékelések bújnak meg.

A filozófus természetesen nem állítja, hogy minden bűntudat elvégett, illetve romboló lenne, ami *Az erkölcsi én* című fejezetből és a könyv más részeiből világosan ki is kiderül. Bár Réz nem alkot saját erkölcsfilozófiai elméletet, az erkölcsi relativizmus láthatóan távol áll tőle. Ezen a ponton merülhet fel a legnehezebb kérdés: Mire alapozzuk erkölcsi normáink helyességét? Ez a kérdés részben nyitva marad, ám korántsem azért, hogy felmentést kapjunk a normakövetés alól. Természetesen csak a helyes normákat kell követni. Csakhogy mi a helyes? A könyv sugallata szerint az erkölcsi érzékünk segít belátni, mi a helyes, azaz mihez igazítsuk cselekedeteinket. A mérce nem más, mint egy jobb, azaz igazságosabb és szabadabb társadalom képzete. Persze, ez így még mindig nem elég egzakt. Valami kézzelfoghatóbbra lenne szükség, kiváltképp mivel a szerző szerint erkölcsi értelemben számonkérhetők lehetünk akkor is, ha helytelen cselekedeteink vagy kifogásolható attitűdjeink hibás erkölcsi ítéletekre vezethetők vissza.

Igazi telitalálat a *Világbűntudat* című fejezet, amely a klímaszorongáshoz kapcsolódó lelkiismeret-furdalásunkat mutatja be igen szórakoztató módon, miközben feltárja eme bűntudat keletkezését és működés módját. Meglepő és eredeti meglátás, hogy a *világbűntudat* az utilitarista szemlé-

letben gyökerezik, amely minél több ember számára minél több gyönyört (ill. örömet) törekszik biztosítani úgy, hogy közben a társadalom tagjait minél kevesebb fájdalomnak teszi ki. Ma a legfontosabb lépéseket a vezető politikusok és a nagyvállalatok tulajdonosai tehetnék meg, ha felelősen gondolkodnának. Akkor csak annyi lenne a dolgunk, hogy kövessük az észszerű felsőbb utasításokat. Ezek híján azonban kérdéses, hogy a magunk feje után menve ki tudjuk-e találni, mivel is teszünk jót, avagy kevesebb rosszat a világnak. Az elemzés javítja tisztánlátásunkat, bár azt nem mondanám, hogy teljesen leveszi a vállunkról a terhet. Azzal egyetértek, hogy globális szempontból, sőt az emberi kapcsolatokra nézve sem célravezető, ha mindenki maga dönti el, melyik elméletet tartja igaznak, s ennek alapján pálmalaj-mentesen, húsmentesen vagy műanyagmentesen próbál élni, hevesen kikelve azok ellen, akik másképp élnek. Ugyanakkor annak a ténynek, hogy lehetnek bárki által belátható elvek, nagyobb a jelentősége annál, mint amit a *Világbűntudat* című fejezet sugall. Például mindenki átláthatja, hogy telekocsival utazni környezetkímélőbb, mint ha öten öt autóval ugyanoda megyünk nyaralni, és biztosan nem segíti a klímaválság megoldását, ha havonta távoli kontinensekre repülünk üdülni, vagy például rendszeresen kidobjuk a feleslegessé vált ételt. Ráadásul kérdéses, hogy a rosszabb esetben tíz éven belül várható ökológiai katasztrófa árnyékában hasznos-e egy majdani szebb világról álmodozni, amiért majd, valamikor, esetleg lesz kedvünk tenni valamit. Ha ezeket a megfontolásokat tartjuk szem előtt, akkor az egyéni felelősség sokkal erősebbnek látszik, mint amit a szerző sugall. Még akkor is, ha Réz Anna nem tagadja, hogy szorongásunk megalapozott, csak a valóban felesleges bűntudattól szeretne megóvni, s ez utóbbit alapjában véve igaz is van.

A testünkkel, külsőnkkel kapcsolatos, leghangsúlyosabban nők által érzett szégyen bemutatása sokunk számára felszabadítóan hat. Irreális és romboló elvárni, hogy állandóan a testünkkel, a külsőnkkel foglalkozzunk. Sokak élethelyzete vagy anyagi hely-

zete úgymond megoldja a problémát: egyszerűen nincs is mód rá, hogy megfeleljenek az aktuális követelményeknek. Ettől még érezhet lelki-furdalást, aki úgy véli, nem elég karcsú, formás, szőrtelen, ráncatlan, dús hajú, telt keblű, szép bőrű, szabályos arcú és még sorolhatnám. Nem tudom, hogyan lehetne eltüntetni ezt a fajta bűntudatot, mivel mindig is voltak szépségideálok, amelyeknek próbálunk megfelelni, hogy szerethetők legyünk. Ezeket szerintem nem lehet megszüntetni, csak a jelentőségüket csökkenthetjük a fejezetben írtak belátásával.

Az anyaság mítosza című fejezet az anyákkal szemben támasztott elvárások mögötti komoly társadalmi problémákra világít rá, amelyek mielőbbi megoldásért kiáltanak. A feloldást itt sem érzem teljesnek: bár társadalmi berendezkedésünk egyáltalán nem kedvez annak, hogy „elég jó szülők” legyünk, de ez csekély vigasz azért, hogy a gyermek esetleges negatív élményei gyakran a szülőkhöz, kiváltképp az anyához kapcsolódnak. Ha például egy agyonhajszolt anya, aki alig kap támogatást küzdelmeihez, rádöbben, hogy figyelmen kívül hagyta gyermeke valamelyik fontos szükségletét, minden bizonnyal bűntudatot érez, még ha tudja is, a közönség hozta sok szempontból nehéz helyzetbe. Ebben az esetben felülről kéne elindítani a változást annak érdekében, hogy az anyák, illetve általában a szülők jobb helyzetbe kerüljenek. A bűntudat természetesen addig sem megoldás, mert a gyermeknek attól nem lesz jobb, ha a szülei folyamatosan bűntudatot éreznek.

A szerző a *Jöemberek* című részben heves támadást intéz a közösségi média erkölccsöszzei ellen, mivel azonban az ott folyó párbeszédokban nem veszek részt, számomra az a tanulság, hogy ezt jól is teszem. Ebben a fejezetben a filozófus rendhagyó módon nem a helytelen bűntudatról ír. Inkább a másokban bűntudatot keltőkben kelthet bűntudatot az, amit mond, hiszen – a vonatkozó szakirodalommal összhangban – fő állítása az, hogy a közösségi médiában elterjedt morális öntetszergés valódi célja nem annyira a világ jobbá tétele vagy a helyes cselekvés, hanem mások irányítása, tehát egyfajta hatalomgyakorlás.

A *privilegium-bűntudat* című fejezet egyben vallomás is, amely megkísérli feloldani amiatti rossz érzéseinket, hogy túl szerencsésnek születtünk, továbbá a kevésbé szerencsésektől való távolságunkat is igyekszik csökkenteni. Réz Anna – egyebek mellett – felhívja a figyelmünket a *megérdemlés* és a *kiérdemlés* közötti lényeges különbségre, valamint arra is, hogy még a kiérdemelt javak is okozhatnak bűntudatot, hiszen nem ugyanazokkal a feltételekkel indulunk. Ez a fajta, bár kétségkívül jelen lévő bűntudat-fajta kifejezetten egy szűkebb körhöz kapcsolódik: úgy gondolom, hogy az emberek jelentős része nem érzi úgy, hogy túl szerencsésnek született.

Az akaratgyengeségről szóló rész különösen szórakoztató. Humoros, őszinte, emellett izgalmasan elemzi a hétköznapi döntési mechanizmusát. Többek között kifejti azt a legújabb neurológiai felfedezésekre alapozott elgondolást, miszerint a döntés nem egy meghatározott pillanatban történik, hanem egy olyan folyamatba illeszkedik, amely magába foglalja a mérlegelést, az elhatározást, egy bizonyos cselekedet megkezdését, valamint a külső és belső változások hatására a cselekvés esetleges módosítását, aztán a töprengést a cselekvés hatásain és az abból következő további terveket. Ez valószínűnek tűnik, mindemellett úgy látom, hogy a döntés valaminek a megtételéről vagy elhalasztásáról mégis megtörténik e folyamat valamely pontján vagy pontjain, és nehezen rekonstruálható módon, de ítéleteken alapul, amelyek a világról, magunkról, az életről alkotott képünkől következnek. Ha például a kanapén tespedést választom kocogás helyett, akkor be kell látnom, hogy az előbbi számomra nagyobb örömforrás, és még a kocogás után érzett elégedettség sem ellensúlyozza a jóleső lustálkodás élményét. Úgy tűnik, ebben (is) hedonisták vagyunk. Emiatt nem kell bűntudatot éreznünk, egyszerűen csak tudatosítani kell a tényeket. Fontos az is, hogy a kisebb-nagyobb hanyagságok nem mindenkinél esnek ugyanolyan súlylálal. Lehet, hogy nagyon rendes, de kissé szétszórt ismerősem, aki megvárakoztat, nem gondolja, hogy számomra a késés a figyelmetlenség jele, és nagyon rossz néven veszem.

Tehát akaratgyengeségünknek lehet elhanyagolható, ám jelentősebb negatív következménye is. Összességében úgy érezhetjük, akaratgyengeségeink végre megértő ölelésre leltek, de talán azon az áron, hogy erkölcsileg problematikus aspektusai kikerültek a fókuszából.

A könyv a szerelem témájával zárul, és felteszi a kérdést: kapcsolódhat-e erkölcsi norma, illetve jogos bűntudat szívügyeinkhez? Felhívja a figyelmet az új etikára, mely „az egyén testi és szexuális önrendelkezésén alapszik”, és az együttlét idejére mindkét fél számára biztosítja a testével való szabad rendelkezés jogát. A szerző szerint ennél tovább kéne lépniünk, azaz számolnunk kellene a másik megbecsülés vagy elköteleződés iránti vágyával is. Így a testi élvezetek növelése, illetve a fájdalmak elkerülése mellett a másik lelki gyöttrődésének csökkentését (még akkor is, ha ezt a gyöttrődést nem hinném, hogy teljesen el lehetne tüntetni) is szem előtt kellene tartanunk. Ugyanakkor a gyakorlatban a gyöttrődés csökkentése szerintem csak azon az áron érhető el, ha az elköteleződésre biztosan nem vágyó fél eleve elutasítja a potenciálisan elköteleződni vágyó személy közeledését. Ezzel ugyan mindkettejüket kellemes élményektől fosztja meg, viszont bizonyos fájdalmaknak is elejét veszi. A szerző tehát valamilyen szempontból a benthami utilitarizmus gyakorlását várja el szerelmi téren. Tudom, részemről ez sarkítás, hiszen természetes elvárás – amellyel magam is egyetértek –, hogy éppannyira szívünkön viseljük a másik érzéseit, mint a sajátunkat. Ha azonban Réz Anna ezt az elvet valóban szigorúan alkalmazandónak tartja – és számomra a sorok között olvasva úgy tűnik, hogy igen –, akkor érdemes volna megindokolni, hogy miért is kellene ennyire önzetlennek lennünk. Itt azért hiányzik az indoklás, mert a könyv hol csökkenteni kívánja a cselekvőkre nehezedő morális terhet, hol meg (mint például a szerelemfejezetben) nagymértékben növeli. Ez a feszültség lehet látszólagos, de akkor is: mintha mégiscsak végigvonulna a könyvön.

A *Jöemberek* mellett ez az a fejezet, amelyben nem a bűntudattól való szabadulása a főszerep, mert inkább

bővítene a szerelmi, szexuális viszonyokhoz kapcsolódó íratlan szabályok körét. Evvel teljesen egyetértek, ám továbbra is fontos lenne kifejteni, hogy mire alapozzuk annak elvárását, hogy viszonyainkban egy ilyen magasabb rendű morális elvet is szem előtt tartunk.

Rendszerint regényekkel fordul elő, hogy nem tudom őket letenni, ám ezúttal ezzel az esszégyűjteménnyel jártam így. Korábban – bár nem egészen tudatosan – úgy vélekedtem, hogy szegény és bűntudat terén a pszichológia, esetleg a vallás kompetens. Réz Anna könyve meggyőzött, hogy a filozófiát előkelő hely illeti meg e téren. Az összeségében eredeti és igen elgondolkodtató esszéekben a szerző olykor szigorú erkölcsi előírásokat vázol fel, amelyekhez tartanunk kellene magunkat, ám nem közli, milyen etikai elméletre alapozza nézeteit. Válatlanul kérdés, hogy mit kezdjünk a valóban jogos és mardosó bűntudattal, ha ennyire sok külső és belső elvárásnak kellene megfelelnünk.

KEVEI ANDREA

Füzi Izabella: A vurstlitól a moziig A magyar vizuális tömegkultúra kibontakozása (1896–1914)

Pompeji, Szeged, 2022. 275 oldal, 3800 Ft (*Apertúra* könyvek 8.)

Füzi Izabella könyve izgalmas, alapos, és nem utolsósorban több szempontból is teljesíti a címében ígért feladatot. A kötetet végigolvasva valóban eljutunk a vurstliból a moziba, időben és térben egyaránt. Úgyszólván a szó szoros értelmében szemünk előtt bontakozik ki a magyar vizuális tömegkultúra, és ezt a kibontakozást – stílszerű metaforánál maradván – számos nézőpontból vizsgálhatjuk: a *filmtörténeti* mellett a vizuális érke-

lés/értelmezés technicizálódását feltáró általánosabb *médiatörténeti*, a prezentáció és interpretáció formálódó gyakorlatait, személet- és olvasásmódjait rekonstruáló *kultúratörténeti*, valamint a mindezeket kontextualizáló társadalmi, gazdasági (helyenként identitáspolitikai és hatalmi) összefüggéseket bemutató *társadalomtörténeti* szempontok jól érzékelhetően szétválasztva-összefűzve vezetnek végig a könyvön az olvasó tekintetét – vagy ismét stílszerűbb metaforával: az *olvasót magát*, aki előtt panorámaként tárul fel egy kevésbé ismert, rendkívül gazdag médiatáj.

A történeti ív – bár már az alcím is nagyon szimbolikus dátumok között feszíti ki – nem valamifajta egységes fejlődés- vagy hanyatlástörténeti narratívaként kíván érvényesülni (ahogy ezt az *Előszó* is hangsúlyozza), sőt valójában nem is ív, hanem a kultúra mediatiszációjának gondos és többszintű történeti rekonstrukciója: sokszor párhuzamos, sokszor szétartó, sokszor nem is érintkező, különféle médiumokban megnyilvánuló mozgások, kölcsönzések, átfedések alkotta összetett narratíva. Újabb stílszerű metaforával: éppen, mint egy *film* (természetesen a könyv által is bemutatott narratív váltás után).

A szerző mintegy ars poetica jelleggel foglalja össze rekonstrukciós törekvéseit a kötet szinte költői (ugyanakkor önmagában is hosszas elméleti viták lehetőségét hordozó) utolsó bekezdésében:

„a technikai produktumok azon kulturális gyakorlatok támasza nélkül, melyekbe beágyazódtak, [...] árvák és tehetetlenek; az archeológiai feltárás újraélesztheti és újra feltalálhatja a múltbeli gyakorlatokat, cáfolva, hogy a múlt véglegesen elmúlt volna” (274. old.).

Visszaugorva a szöveg elejére, az *Előszó* mindezt téziszjelleggel a következőképpen fogalmazza meg:

„a múlt századfordulós mozgóképi kultúrát nem lehet a mai filmfogalom felől megérteni. Amit ma filmnek nevezünk, a mozgókép döntően fikciós használata, az

általam vizsgált időszak (1896–1914) végén jelenik meg mint a mozgókép narratívává válása, ami számos más funkció rovására válik dominánssá. A korai mozgóképet a korabeli vizuális kultúra technikáival és tömegszórakoztatási formáival összefüggésben érdemes vizsgálni.” (5. old.)

A számomra megnyíló potenciális olvasatok közül – természetesen saját értelmezési horizontom meghatározottságában – ezt a munkát alapvetően médiatörténetként, méghozzá kiválóan művelt médiatörténetként olvasom, mely olvasathoz a szöveg explicit módon hozzájárul: „a könyv nem pusztán a magyar filmtörténet kibővítéséhez, újraakartatásához szeretne hozzájárulni, hanem médiaelméleti és -történeti tétjei is vannak” (6. old.).

Az általam alkalmazott meghatározás szerint a médiatörténet röviden szólva az észlelés/érzékelés technicizálódásának története (vö. Szajbély Mihály: A médiatörténet és a sajtótörténet viszonyáról. www.mediakutato.hu/cikk/2005_01_tavaszi/05_mediatortenet), egymás mellett létező és egymásra következő, technikai eszközök/apparátusok és kulturális gyakorlatok szövedékeiből összeálló (sokszor, de nem mindig társadalmi intézménnyé is váló) médiumok története, melyek mindenkor komplex és izgalmas, médiaarcheológiai vizsgálatok által feltárható-feltérképezhető médiatájja állnak össze. (Lásd Jonathan Crary: *A megfigyelő módszerei*. Ford. Lukács Ágnes. Osiris, Bp., 1999.; Werner Faulstich: *Medienwandel im Industrie- und Massenzeitalter*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2004.; Siegfried Zielinski: *Archäologie der Medien: Zur Tiefenzeit des technischen Hörens und Sehens*. Rowohlt, Reinbek bei Hamburg, 2002.)

Füzi Izabella könyve pontosan ebben az értelemben rekonstruálja a XIX–XX. század fordulójának magyar (vizuális) médiatáját. Minden esetben gondosan kidolgozott és reflektált elméleti kontextusokba illeszkedő, gazdag forrásanyagra épülő, eredeti szempontokat alkalmazó elemzése végigvezetnek a mil-

lenniumi kiállítás és Ős-Budavára látványosságain, bemutatva az ezeket motiváló és létrehozó vizuális stratégiákat, melyek különböző módokon és mértékben a „nemzet”, a „nép”, a „nemzeti történelem” láthatóvá és átélhetővé tételéről szólnak, alkalmazva nem mellékesen a modernitás jellemzően kontingens (és a korban még formálódó) vizuális kódrendszerit. ()

Ezt követően a vizuális reprezentáció (jelentésgenerálás és -közvetítés) talán leginkább paradigmatis X. század végi eszközének (médi-umának), a panorámának valóban médiatörténeti és -elméleti igényű bemutatása következik; *A magyarok bejövetele* négyféle olvasatának (kódjának) szisztematikus elkülönítése nagyon meggyőző, és számos, elméleti szempontból is érdekes újdonsággal szolgál. A vizualitás eddig bemutatott politikái, illetve – akár a Michel de Certeau által szándékoltt értelemben (Michel de Certeau: *A cselekvés művészete*. Kijárát, Bp., 2010.) is vehető – *stratégiai* és *taktikai* mintegy háttérre válnak a továbbiakhoz, amennyiben a kötetnek ezen pontján tűnik fel az olvasói tekintet előtt a rekonstruált médiatáj központi eleme, a *mozgókép*.

A 3–10. fejezet a fentebb meghatározott értelemben vett médiatörténeti olvasat keretei között egységes narratívaként értelmezhető, méghozzá olyan narratívaként, amely a médiatörténet egyik legátfogóbb és legismertebb általános magyarázó alakzatát, a *médiumok modellszerű alapmozgását* alkalmazza és mutatja be a mozgókép magyarországi megjelenésétől kezdve a médium de facto formája, a moziban játszott narratív filmek megjelenéséig.

A médiumok modellszerű alapmozgása azt az általános törvényszerűséget fejezi ki, amely szerint „egy új médium megszületése sohasem teszi fölőselegessé a már előtte létező médiumok egyikét sem: nem a helyükbe, hanem melléjük lép, egyúttal újradefiniáltatja velük a helyüket, a jelentőségüket és a lehetőségeiket.” (Szajbély, *i.m.*) A születő, formálódó, minden esetben technikai eszközök, lehetőségek és képességek, valamint a tartalomképzést és befogadást meg-

határozó kulturális gyakorlatok szövedékeként felfogott médiumok ennek értelmében kezdetben „elődek” formáit és gyakorlatait kölcsönzik; ezt is kifejezi Marshall McLuhan szállóigévé vált megállapítása, mely szerint minden médium tartalma egy másik médium. Idővel erősödik az új médium reflexiója és önreflexiója, kialakulnak és sokszor intézményesülnek is mindazok a diskurzusok, amelyek a médium egyre önállóbb működését és használatát irányítják; kialakulnak a társadalom különböző alrendszeiben az adott médiumra vonatkozó leírások, és kialakul a médium önleírása is. Amennyiben mindez kellően megszilárdul, a médium a médiatáj „saját jogú” tagjává válik, természetesen át is rendezve ezzel a médiatáját, amelyet ettől kezdve új status quo jellemez.

A mozgókép éppen ezt az utat járja be a vurstlitól a moziig Füzi Izabella könyvének tanúsága szerint is: az iménti bevezetésben foglalt minden egyes mozzanat megtalálható a kötetben hosszabb-rövidebb fejezetrészek, illetve önálló fejezetek formájában, minden esetben bőséges és sokféle forrásanyaggal és korabeli adattal alátámasztva. Az elemzésekben pontosan megmutatkozik a mozgókép „helykeresése” a korabeli vizuális médiumok között, különböző utakon történő beilleszkedése a vizuális nyilvánosságba, illetve dialektikus viszonya a vizuális nyilvánossághoz, melyet jelentős mértékben formál és át is alakít, amíg el nem nyeri a moziiban játszott narratív film formáját, megtestesítve egyszerre a kultúripar egyik legjellemzőbb termékét (gondoljunk itt a klasszikussá vált szerzők közül Adornóra és Horkheimerre) és egy egyre inkább saját esztétikai diskurzussal rendelkező, újfajta műalkotást (gondoljunk itt például Walter Benjaminra vagy Balázs Bélára). Intermediális találkozásokkal, remedializációval, tartalmi és formai kölcsönzésekkel és egymásra hatásokkal tarkított történet ez, amelybe természetesen folyamatosan beszűrődnek társadalmi környezetének (a hatalomnak, a gazdaságnak, a sajtónak stb.) a hatásai is. Nagyon nehéz plauzibilis módon rekonstruálni ezt a történetet úgy, hogy közben komple-

xitása csak a szükséges mértékben csökkenjen; magasfokú és sokoldalú elméleti tájékozottságot és reflexiós képességet, komoly módszertani tudatosságot és tárgyismeretet tanúsít, hogy – megítélésem szerint – Füzi Izabella szövege ilyen rekonstrukció. Különösen a *Mozgó fényképek* című 1898-as, mozgóképes betéteket is alkalmazó, tartalmában pedig a mozgókép hatására és státuszára reflektáló darab elemzése (141–165. old.), valamint a kinemaszkeccsekről szóló fejezetek (193–243. old.) olyan szövegrészek, amelyek a médiaelméleti alapkérdések szintjéig mélyítik a tárgyalta problémákat. Önmagukban és elméleti szinten is tanulságos fejtegetéseket olvashatunk például az intermedialitásról, a médium fogalmáról és a mediális rekontextualizációról, a technikai médium által rögzített és közölt tartalmak problematikus ontológiai státuszáról és az ennek következtében előálló percepció/recepció zavaráról. A szöveg nagy meggyőző erővel fejt ki és mutatja be érzékletes példák az eljelenlést, amelyet Günther Anders 1956-os alapvető és filozófiai mélységű, a mozgóképek (televízió) kultúrájáról szóló *Die Welt als Phantom und Matrize* (A világ mint fantom és mátrix) című esszéje „ontológiai kétértelműségnek” (*ontologische Zweideutigkeit*) nevez. (Günther Anders: *Die Welt als Phantom und Matrize. Philosophische Betrachtungen über Rundfunk und Fernsehen*. In: uő: *Die Antiquiertheit des Menschen*. Beck, München, 1987. [1956], 1. kötet: *Über die Seele im Zeitalter der zweiten industriellen Revolution*.)

Hasonlóképpen általános elméleti érdeklődésre tarthatnak számot a vizuális nyilvánosságról szóló, a kötet szinte teljes egészén végighúzó elemzések is.

Az általam képviselt, körvonalai-ban fentebb vázolt médiatörténeti olvasat – mely, hangsúlyozzuk újra, csak egy a kötet által kínált lehetséges megközelítések közül – egyetlen említésre méltó hiányosságot tart feljegyzendőnek. Talán koncepcionális, terjedelmi vagy módszertani okokból a kötetben olvasható rekonstrukció nem terjed ki a korabeli médiatáj egészére, nem kapunk átfogó képet a

korabeli társadalmi kommunikáció (vagyis az intézményes jelentés- és identitáskonstrukció és -közvetítés) egészét átható és meghatározó, Magyarországon szinte közvetlenül a vizsgált időszak előtt, az 1870–80-as években iparszerűvé váló, a képiség, a vizualitás felé többféle módon, intenzíven és gyorsan mozduló korabeli sajtóról. (Lásd pl. Révész Emese: *Kép, sajtó, történelem. Illusztrált sajtó Magyarországon 1850–1870 között*. Argumentum – Országos Széchényi Könyvtár, Bp., 2015.)

Véleményem szerint ez több okból is sajnálatos. Egyrészt a valódi tömegmédiummá alakuló korabeli sajtó közvetlen hatásai számottevőek a vele sok szálon, szétbogozhatatlanul összekapcsolódó vizuális médiumok technikai fejlődése (például a sokszorosítás) és értelmezései, valamint használati módjai szempontjából, (Lásd pl. Szomaházy István: *Az Ujság. A hírlapírás műhelyéből. A Pesti Napló kiadása, Bp., 1893*.) másrészt a sajtónak a korabeli önleírás szintjén is jól dokumentált iparszerűvé válása mint médiatörténetileg elemmezhető folyamat talán általánosságban is sok lehetséges tanulságot rejt, és párhuzamot mutathat a bizonyos szempontból hasonlóképpen iparszerűvé és tömegessé váló mozgókép médiumának tekintetében. Jelen keretek között két konkrét példát említek, egyet a könyvben rekonstruált mozgóképtörténet elejéhez, egyet pedig a végéhez kapcsolódóan.

A XIX. század végén készített nagyvárosi utcafilmek összefüggésében érdemes lenne megvizsgálni a sajtóban kialakult nagyvárosszövegek hagyományát, amely már a század elejétől jelen van, a század második felében egyre erősödően önreflexív módon, a nagyobb napilapok tárcarovataiban sokszor éveken keresztül, folyamatosan, önálló cím alatt megjelenő sorozatokban. Ez a magyar sajtóban is jelentős hagyomány számra olyan kérdést vet fel és tárgyal meg, amelyek a kötet közterefotókat és utcafilmeket elemző passzusai-ban megjelennek; ilyenek például általánosságban a nagyvárosi tér ábrázolhatóságának és ábrázolásának, a mozgásnak, az ábrázolás perspektívá-

jának és jellegének (rend *versus* kaleidoszkopikusság), a nagyvárosnak mint látványnak, áramlásnak, narratívának, valamint általánosságban a dokumentarista/fikciós értelmezési módok (talán pontosabban: kódok) folyamatos dialektikájának kérdései. Véleményem szerint ez a különösen a tárcarovatokra jellemző szöveghegyomány közvetlen előképét jelenti a sajtóban megjelenő köztérfotóknak és az utcafilmeknek, ugyanis éppen a fotóközlés lehetségessé válásával hal- kul el, szinte szó szerint adva át helyét a vizuális médiumoknak.

A kötetben rekonstruált történet végére ugorva szintén érdekes lehetne a mozi XX. század eleji „progresszív” és „konzervatív” narratíváinak összevetése azon nagyon hasonlóan tűnő narratívákkal, amelyek a tömegsajtóval és az általa megtestesített populáris nyilvánossággal kapcsolatban jöttek létre néhány évtizeddel korábban. Véleményem szerint a XIX. századi médiatáj legfontosabb médiuma a sajtó, mert alapvetően határozza meg a többi médium helyzetét, lehetőségeit, használatát, és a hozzájuk kapcsolódó diskurzusok jellegét is; ebben a korszakban bármilyen értelemben nyilvánosságról beszélni talán csak a sajtó által megtestesített nyilvánossághoz viszonyítva érdemes. És fel kell tenni a kérdést, mennyiben határozzák meg mind a tágabb vizuális nyilvánosságot, mind a mozi sajátos nyilvánosságát a (tömeg)sajtó nyilvánosságának struktúrái, dinamikái és különféle, nem pusztán tematikusan a vizualitásról és mozgóképről szóló diskurzusai.

Amennyiben szabad személyes végszóval élnem, a könyv áttanulmányozása – és nem utolsósorban a jelen recenzió megírása – után szeretném kijelenteni: számomra nagy élmény (pontosabban, valamint Walter Benjamin előtt tisztelve hadd mondjam inkább: tapasztalat) volt olvasni ezt a munkát. Köszönet érte a szerzőnek.

Szijártó Zsolt: Sokszínű médiavilágok

A MINDENNAPI ÉLET ÉS A
MÉDIAKUTATÁS ANTROPOLÓGIAI
DIMENZIÓI

Gondolat, Bp., 2022. 301 old., 4000 Ft

Hosszú ideig ellenálltam az okostelefonok vonzásának. Nem éreztem szükségét egy ilyen készülék beszerzésének, hiszen telefonálni egy régebbi eszközzel is lehet, internetezni pedig a laptopomon szoktam. Ez hasznos is volt számomra, mert így többnyire sikeresen különítettem el az offline és az online jelenlétemet. A család bővülése azonban magával hozta a médiaeszközökhöz való viszonyom megváltozását. Két pici gyerek érkezésével a laptop egyre gyakrabban került veszélybe. Ennek köszönhetően az eszköz az otthoni térben egyre mostohább helyekre költözött: magasabban elhelyezkedő polcokra, míg végül elfoglalta állandó helyét a szekrény tetején. Végül 2022 októberében egy okostelefon beszerzése mellett döntöttem. Az indítéka elsősorban talán szokatlan, hisz azért volt szükségem rá, hogy az otthoni térben se legyek állandóan elzárva a külvilágtól.

E látszólag öncélú felütés ráhangol néhány olyan kérdésre, amelylyel a *Sokszínű médiavilágok* kötet kiemelten foglalkozik: Mi a szerepe a különböző mediális technológiáknak a mindennapok rendszerében? Miként épülnek be az újabb és újabb médiumok az otthoni médiamixbe, és ezt a folyamatot hogyan befolyásolja a családi kontextus, a generációk eltérő médiahasználata? Szijártó tanulmánygyűjteménye a mindennapi médiahasználat kérdései köré szerveződik, és tárgyát elsősorban – média-, kulturális és digitális – antropológiai nézőpontból vizsgálja, ám ha a kutatás vagy elemzés tárgya megkívánja, a muzeológia, a művészetelmélet, az építészet vagy a színháztudomány területeire is kitekint. A kötet logikusan rendezi egymás mellé az egy- egy kivetéllal már korábban megjelent,

de átdolgozott tanulmányokat, olykor azt a benyomást keltve, mintha nem is különálló írások együttesét, hanem egy monográfiát olvassunk.

Szijártó tanulmányai célközönségének nem a tudományos közösséget tekinti, hanem a médiában tevékenykedő tartalom-előállítókat és általában mindenkit, aki szeretné megérteni saját digitális mediakörnyezetét. Kötete tudományos ismeretterjesztésre azonban csak részben látszik alkalmasnak. A cím vonzó, a borító dizájnja remek, a szerző mindent igyekszik részletesen meg- vagy elmagyarázni, minden problémát kontextusba helyez, igyekszik olyan példákat találni, amelyekhez bárki tud kapcsolódni (mindenki használ valamilyen médiaeszközt, de tárgyalja például a Covid19 világjárvány hatásait is), sokszor már-már didaktikus felvezetésekkel/összegzésekkel látja el az egyes tanulmányokat, hogy az olvasó még véletlenül se veszítse el a fonalat. Am ettől még ez elsősorban mégiscsak egy alapos, részletekbe menő, tudományos kötet, ahol a tudományos értekező próza nem tesz (komoly) engedményeket a laikus olvasóknak, nem egyszerűsíti le a kérdéseket, nem enged az elmélet összetettségéből. Jellemzően inkább a társadalom többségét érintő kérdéseket tárgyal, ám egyes fejezetei a nagyközönség szemében marginális jelentőségűnek tűnő, elsősorban a kutatókat érdeklő területekre tévednek (mint *A segédkönyv a politikai bizottság tanulmányozásához* című könyv elemzésében, vagy a német *Rimini Protokoll* dokumentumszínházi alkotócsoporthoz egyik darabjának bemutatásában).

A könyv mindemellett Szijártó Zsolt tudományos pályájának is egy új szakaszát jelzi, hiszen a korábbi kötetek – *A hely hatalma: lokális szcénák – globális folyamatok* (2007), *Kockázat, társadalom, átmenet: Az ófalui „atomtemető” körüli konfliktusról* (2010) – inkább a lokális problémák etnográfiai megközelítése jellemezte, most már markánsabb a médiatudományos perspektíva. A korábbi munkák rendszerint hosszabb-rövidebb időt felelő (főképpen kvalitatív jellegű) empirikus kutatásokon alapul- tak, jelen kötetben viszont nagyobb

teret kapnak az elméleti és módszertani kérdések, valamint a médiaantropológiai szempontú műelemzések.

„Hogyan változtatja meg a mindennapi élet feltételrendszerét, az ott érvényes kulturális normákat és kommunikációs szokásokat az újabb és újabb médiumok, platformok megjelenése s megállíthatatlannak tűnő elterjedése?” (9. old.) – teszi fel a kérdést Szijártó, amelyet antropológiai szemszögből vizsgál, „a digitális médiumok, az internet virtuális világa által teremtett új feltételek közötti mediális cselekvések” elemzésével (10. old.).

A kötet legterjedelmesebb, első részében (*Elméletek – Keretek*) első sorban elméleteket tárgyal, számos (akár a sajátjától eltérő) megközelítést bemutatva – jellemzően igen tankönyvszerűen. A második rész (*Kutatások – Értelmezések*) valamivel széttartóbb, ebben a fiatalok médiahasználatának kutatásával, az analóg és a digitális korszak közti átmenettel, valamint – a Covid-járvány kapcsán – a nyilvános kommunikáció érzelmi túlfűtöttségével foglalkozik. A harmadik és a negyedik részben az otthonok helyett a közterek kerülnek a középpontba, és e terek sajátosságaihoz igazodva (épített tér, színházi tér, digitális térkép) hangsúlyosabbá válik a multidiszciplináris vizsgálódás. A harmadik rész (*Színterek – Elemzések*) a közterhasználat mediális dimenziójával, spontán építészettel, kísérleti színházzal, valamint városrekonstrukcióval kapcsolatos kérdéseket érint; a negyedik (*Előtanulmányok egy kutatási projekthez*) pedig áttekintést nyújt a kutatók és a „kutatottak” együttműködésén alapuló társadalomtudományos projektekről, amelyek mentén a szerző is megtervez egy – az antropológia és a médiakutatás metszéspontján elhelyezkedő – kollaboratív projektet, valamint felvázolja a berlini magyar közösséggel kapcsolatos kutatásának kiindulópontját. Ez a rész a tematikai illeszkedés ellenére hiányérzetet kelt, hiszen a könyvet nem lekerekíti, hanem megnyitja, nem befejezi, hanem elvágja. Ohatatlannul az az érzésünk támadhat, hogy a negyedik blokk valójában nem is ennek a kötetnek a része: úgy helyezkedik el a könyv első három egysége

és egy leendő monográfia közt, akár egy bekezdések közti fattyúmondat. Az utolsó tanulmány összefoglalásának pontokba szedett bekezdései, amelyekben a megvalósítandó projekt alapelveit tárgyalja a szerző, egyfajta „folytatása következik” feliratként funkcionálnak a kötet végén, ami tudományos szövegben ebben a formában ritkán látott megoldás, ugyanis ezzel a kötet nem lezárul, inkább csak abbamarad.

A NÉGY FAL KÖZT

Az első fejezet (*A mindennapi élet újra-felfedezése*) először a tudományos mindennapiélet-koncepciók közt teremtet rendet, majd mindezt összekapcsolja a valóságtelevíziózással, amely magával hozta a mindennapi életet középpontba helyező műsorformátumokat. A tanulmány végén az 1998 és 2002 közt futó *Théma* című rövid dokumentumfilm-sorozat bemutatása kap helyet, amelynek főszereplői hétköznapi emberek voltak a magyar társadalom legkülönbözőbb csoportjaiból. A műsor ismertetése inkább leíró, mint elemző, és első sorban a korábban tárgyalt kérdések illusztrálására szolgál. A példa megválasztása és a kapcsolódó kérdés (a közszolgálati televízió hogyan próbál válaszolni a valóságtelevízió felől érkező kihívásokra?) kifejezetten speciális, jól mutatja a szerző érdeklődését. Ez az esettanulmány értékesként mutatja fel az ezredforduló emlékeztetőhöz kapcsolódó két évtizedes műsort, amely az ilyen jellegű vizsgálatok nélkül feltehetően feledésbe merülne.

A praxiselmélet és a médiakutatás című tanulmány első fele a médiahasználatához kapcsolódó gyakorlatok vizsgálatának tudományos megközelítésmódját mutatja be annak előzményeivel együtt, majd „a mindennapi életben megfigyelhető, rutinszerű, nem tudatos médiacselekvésekre fókuszál” (41. old.). A kötet harmadik fejezete (*Diffúzió, mediatizáció és domesztikáció*) leírja, „miképpen zajlik a különböző mediatechnológiák társadalmi implementációja” (57. old.). A diffúzióelmélet és a mediatizáció zanzásított bemutatása mintha csak a teljesség igénye miatt került volna ide: arra szolgál, hogy a szerző

ezekhez képest pozicionálhassa az őt (leginkább) érdeklő domesztikációs elméletet. Everett Rogers diffúzióelméletének központi eleme az innovációs döntés modellje, „amely képes megmagyarázni és előrejelezni, hogy bizonyos újítások milyen sebességgel, milyen csatornákon keresztül terjednek szét egy társadalmi rendszeren belül” (58. old., vö. Everett M. Rogers: *Diffusion of Innovations*. Free Press of Glencoe, New York, 1962.), tehát az innovációk (amelyek sokszor mediatechnológiák) terjedésének modelljét alkotta meg. A mediatizáció az a folyamat, amelynek során „az emberek közötti közvetlen kommunikációs kapcsolatokat mindinkább felváltják a médiumok által közvetített tartalmak” (60. old.). A mediatizáció egyrészt átalakítja a társadalom különféle alrendszerait (politikát, gazdaságot, oktatást, kultúrát stb.) és a hozzájuk kapcsolódó intézményeket, másrészt megváltoztatja a közösségképződés folyamatát (amire kiváló példa a közösségi média felfutása), harmadrészt maga után vonja a mindennapi interakciók átalakulását is. A mediatizáció tehát megváltoztatja az észlelést, az emberi kapcsolatokat, az intézményeket, a kultúrát és a társadalom egészét (63. old.).

Szijártó fő érdeklődési területe a médiumok egyéni elsajátítására fókuszáló domesztikációs elmélet, amelyben a médium egyszerre értelmeződik tárgyként és mediális technológiaként. Az elsajátítás ennek megfelelően nem a „médiatartalmak dekódolását jelenti, hanem az eszközök változatos használatát különböző társadalmi kontextusokban” (65. old.). A médiumok domesztikációjának (lehetséges) fázisai az elsajátítás, a tárgyiasítás, a bekebelezés és az átalakítás: a bevezetőben említett okostelefon például, miután megjelent az otthon terében, mind a négy fázison keresztülment (vö. T. Berker et al [szerk.]: *Domestication of media and technology*. Open University Press, Maidenhead, 2006.).

A Németh Szilviával írt közös tanulmány – *A digitális átmenetiség kordokumentuma: Adalékok a Segédkönyv a Politikai Bizottság tanulmányozásához című könyv elemzéséhez* címmel – a kötet egyik legizgalmasabb fejeze-

te. Az 1989-ben kiadott *Segédkönyv* kiváló kordokumentum az analóg és a digitális technológiák közti átmeneti időszakról. Az MSZMP vezetésének, a korabeli hatalmi elitnek a történetét mutatja be, de a kutatók számára a könyv médiatörténeti jelentősége az érdekes, ahogyan az összegyűjtött adatokat rendszerezi és közli: „sorba rendezett adatok követik egymást, több mint 400 oldalon” (125. old.). „Átmeneti tárgyról” van szó, a *Segédkönyv* a korabeli táblázatkezelők és a mai digitális adatbázisok határán álló protoadatbázisként fogható fel.

Az *Otthonok, érzelmek, médiumok* – *Egy médiaetnográfiai kísérlet* a kötet egyetlen új szövege. A szerző a koronavírus-járványhoz kapcsolódó affektusvezérelt megnyilvánulásokat állítja a középpontba, ám emellett visszakanyarodik a mindennapi élethez, az otthoni térhez és a domesztikációhoz. Új szempontokat hoznak a szövegbe Orvar Löfgren svéd etnográfus gondolatai a „túlcsordulásról” (*overflow*): „a jólét folyamatos növekedésével az otthonok fokozatosan megteltek különböző tárgyakkal, fogyasztási cikkekkel, a hozzájuk kapcsolódó új gyakorlatokkal” (139. old.), ami elsőre inkább problémának tűnik, ám valójában bőségként, a lehetőségek megnövekedéseként is értelmezhető. A koronavírus-járványhoz kapcsolódó kijárási tilalom idején az otthoni tér kizárólagossá válásával a túlcsordulás általános tapasztalattá vált: az otthonok (túl)telítődtek. Ebbe beletartozott az új médiatárgyak (laptopok, okostelefonok, tabletek) felhalmozódása, illetve az otthoni térben zajló médiahasználat megszaporodása, ami átalakította a mindennapokat. Az elemzésben Szijártó a kortárs művészetnek a járványra adott reflexióiból meríti példáit.

„LE AZ UTCÁRA, KI A TÉRRE” (TANKCSAPDA)

A kötet harmadik tartalmi egységében az otthoni tér vizsgálatát a köztér(használat), az építészeti emlékek és a színházi tér tanulmányozása váltja fel. Eddig többnyire olyan tanulmányok követték egymást, amelyekben a médiatudományi kérdések antropológiai vonatkozásai kerültek

elő, most viszont a médiatudományi szempontok szüremkednek be az antropológiai jellegű vizsgálódásokba.

Az *(újra)mediatizált köztér* talán a kötet legeredetibb írása, amely a köztér használóinak mindennapi gyakorlatait és reprezentációit vizsgálja. Szijártó itt túllép az elméletek és a kutatások ismertetésén, és saját elmélete megalkotására törekszik. Bevezeti a „közösségi média tekintetének” fogalmát (a „turistatekintet” analógiájára, vö. John Urry: *The Tourist Gaze. Leisure and Travel in Contemporary Societies*. Sage, London, 1990.), amelyet összekapcsol a köztérhasználattal. A turistatekintet olyan mindennapi gyakorlatot generál, amelynek „elsődleges célja az előzetesen látott képek újramegtalálása, az előzetesen formált tapasztalatok újraátélése, majd képi újrarögzítése” (163. old.). Szijártó azt állítja, hogy a közösségi médiába felkerülő, köztereken készített fotóknak viszont részben más a funkciója. Bennük jellemzően az önreprezentáción, az én stilizált megjelenítésén van a hangsúly, az én (és a test) kerül a középpontba, a háttérben található objektumok – egyfajta kulisszává válva – ennek rendelődnek alá. Vagyis a turistatekintet képest megfordul a lefényképezett köztér és az egyén viszonya.

A *Spontán építés(zet) mint kulturális-kommunikációs rendszer* című fejezet a magyarországi spontán építési gyakorlatok több korszakát is bemutatja, különös figyelmet fordítva a homlokzatokra és ornamenseikre mint kommunikációs formára (vagy mondjuk ki: médiumra). A spontán házépítési gyakorlatok körül kialakuló társadalmi diskurzussal is megismertet, mindenekelőtt a „Kádár-kockának” nevezett családi házak díszítésében megnyilvánuló individualizációs törekvéssel, amely módot adott „a totalizáló rendszerrel szemben saját »esztétikák«, önálló elképzelések megfogalmazására” (184. old.).

A *Situations, Rooms* – *A Rimini Protokoll a terekről és a médiumokról* című írás a Rimini Protokoll nevű dokumentumszínház egy darabjáról szól színházelméleti, kulturális antropológiai és médiatudományos szempontból, különös tekintettel a térhasználatra (a közönség aktív jelen-

léte a színházi térben, a kiterjesztett valóság használata az előadás során). A következő tanulmány – *Az Ellátó: Egy kulturális-közösségi kísérlet Egerben* – visszakanyarodik az építészeti problémákhoz az egri arkt építésziroda városfejlesztési projektjét meghatározó társadalmi-kulturális-politikai kontextus antropológiai dimenzióinak feltárásával.

A kötet negyedik része (*Előtanulmányok egy kutatási projekthez*) talán a legszemélyesebb is egyben. Ahogy a cím is sugallja, kicsit megnyitja a könyvet, perspektívájában mégis szervesen illeszkedik annak szövetébe. Első fejezete, „A részvétel művésze” – *Kollaboráción alapuló projektek a társadalomtudományokban* visszahozza a kötet elején még meghatározó tankönyv-formátumot, ugyanis gazdag szakirodalmi áttekintést nyújt és több kollaboratív kutatást is részletesen bemutat (lásd Császi Lajos és Varga Tünde Mariann írásait. In: Bódi Jenő – Maksa Gyula – Szijártó Zsolt [szerk.]: *Újratöltve. Médiautató és mindennapi élet*. Gondolat – PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Bp. – Pécs, 2016. 25–60. old.). És hogy egy kutatástörténeti jellegű fejezet mitől lehet személyes? Mert mindezen túl a szerző arról értekezik a korábbi kutatások tapasztalatai alapján, hogy milyen alapelvek mentén kellene felépíteni egy majdani kollaboratív kutatási projektet.

A következő fejezet címe, *Az antropológia és a médiautató találkozása*, akár a kötet alcíme is lehetett volna, olyan kiválóan jellemzi csaknem a teljes munkát, és emiatt itt furcsának hathat. Egy ilyen című írás a könyv ezen pontján már redundánsnak tűnhet, és valóban tartalmaz áttekintő részeket, de mégsem önismétlő, mert új szempontokat, korábban nem tárgyalt szerzőket mutat be. A szakirodalmi áttekintésen túl pedig egy lehetséges kollaboratív projekt is felvázol a nagyvárosi migrációval kapcsolatban, amelyben a migrációs közösségek (lokális térben és a digitális világban zajló) mindennapi gyakorlatai (köztük a kommunikációs szokásai) is kiemelt szerepet kapnak, és amelyet a közösség tagjainak aktív közreműködésével/részvételével kíván

a szerző megvalósítani. Azt, hogy az ennek kapcsán megmutatkozó ambíció nem megalapozatlan, jól illusztrálja a következő fejezet (*Új kihívások a városi etnikai közösségkutatások előtt: a digitalizáció és a kollaboráció*) a berlini terepen megkezdett kutatásról.

Szijártó Zsolt olykor médiatudós-ként ír, aki az antropológia eredményeit alkalmazza, olykor pedig kulturális antropológusként, aki a médiatudomány szempontjait is bevonja a vizsgálataiba. Remélhető, hogy a munkája kedvező fogadtatásra talál mindkét területen (és még azon is túl), és nem pontonhídként, hanem köhídként funkcionál majd, amelyet gyakran vesznek igénybe a különböző diszciplínák közt ingázók. Szijártó rámutat arra, hogy a könyvében tárgyalthoz képest a magyar kommunikáció- és médiakutatást inkább a politikai irányultságú tömegkommunikáció-kutatás, illetve az irodalmi és szemiotikai gyökerű vizsgálatok jellemzik. A munkája ezen a helyzeten kíván javítani, hiszen felkínálja magát, hogy (egy kissé mozaikszerű) médiaantropológiai kézikönyvként olvassuk, amely számos módon kapcsolódik az elmúlt évtizedek nemzetközi médiatudományához is, hiszen többek közt Henry Jenkins, a kortárs médiatudomány és rajongókutatás egyik vezető alakja is (tárgy) antropológiai kérdéseket feszeget a képregényt médiatárgyként is tematizáló 2020-as monográfiájában (Henry Jenkins: *Comics and Stuff*. New York University Press, New York, 2020.).

VV10 – egy valóságshow valósága

Szerk.: Szadai Károly. NMHH Média-tudományi Intézet, Bp., 2022., 318 old., á.n.

A Médiatanács egyik tagja, Szadai Károly szerkesztésében kiadott, a *Való világ* 10. sorozatára (VV10) reflektáló szerzők áttekintik, miként változott az elmúlt 20 évben a valóságshow, illetve különböző alfajai. Írásaik olyannyira eltérő érdeklődésűek és módszertanilag annyira különbözőek, hogy nem lehet őket egy sorba rendezni. Kiemelésre érdemes közülük újdonsága erejénél fogva a szereplők viselkedését úgy értelmező munka, mintha mind egy szociálpszichológiai laboratóriumban lennének a „kísérleti személyek” résztvevői. (Lengyel M. T. – Racsó R. – Komló Cs. – Hulyák-Tomesz T. – Szűts Z.: *A Való Világ powered by Big Brother 10, valamint a Bele Való Világ powered by Big Brother című műsorszámok szereplőkre vonatkoztatott kvalitatív tartalomelemzése*).

A szövegeket érdemes külön-külön szemügyre venni. Szinte mindegyik tartalmaz történeti áttekintést, és az olvasó, a maga pszichológiai, szociológiai vagy jogi érdeklődésétől vezetve, talál köztük neki megfelelő tanulmányt. Ami hiányzik, az az etikai megközelítés, mindegyik tanulmány tartózkodik az ítélezéstől, vagy ha mégis találni ilyesmit a könyvben, az vagy egy nézői észrevétel valamelyik fókuszcsoportban, vagy idézett jogszabály, de semmi esetre sem kutatói állásfoglalás. Évtizedek óta követjük nyomon a *reality* műsorok alakulását, ezen belül a *Való Világ* című hazai sorozatot, és még annak megállapítása sem evidens, hogy ez a műfaj a diktatúrákat leképező, laboratóriumi kísérlet-e, amely a „játékosokat” kihasználja, vagy pedig a megengedett (kiprovokált?) szabadságok kapcsán elhithető, hogy „a házban” szabadság van, a demokratikus feladványok kapcsán pedig azt, hogy a rendszerrel nincs semmi gond, itt csak egy „játék” folyik,

önkéntes szereplőkkel, és a játékból bárki bármikor kiléphet. Az utóbbi két vélekedés egyébként igaz.

A szociometriát és a pszichodramát megalkotó Jacob L. Moreno a szociometriával az egymást kedvelőket kereste. Ez a műsor viszont arról szól, miként viselkednek az egyének egy alapvetően gonosz rendszerben, itt a végső cél egymás „kijétsége” – a megszabadulás a többiekől lehetőleg alattomos eszközökkel és konfliktusokon keresztül. A szerzőknek mintha ez nem volna magától értetődő, vagy épp ellenkezőleg, annyira magától értetődő, hogy szót sem akarnak vesztegetni rá. Behúzódnak a trágár beszéddel és a szexizmussal kapcsolatos jogi érvelések mögé, vagy pedig pártatlanul ismertetik a mára szülővé válók és már a sorozatot nem nézők, de valamikor követők aggályait.

Ha azt kérdezzük, hogy a kötet tanulmányai megragadják-e a témában kíváncsi három szintet, akkor azt találjuk, hogy kettőt igen. Az egyik a médiahatás tudományos elméleteinek nézőpontja (szemben az általános morális pánikkal); a másik a recepció, az a sokszínűség, ahogy a nézők értelmezik a látottakat (szemben megint csak a morális pánikkal); a harmadik a morális megítélés (szemben a posztmodern kivülállással vagy a modern értékmentességgel), amellyel csak a jogi fejezetben találkozunk, ám ott is csak egyes részletekre figyelve, nem az egész rendszerre. (Kelemen Linda: *Valóságshow-műsorok a jog tükrében*).

A bevezető megemlíti, hogy a „szakértők” elítélően nyilatkoznak a valóságtelevíziózásról, a nézők viszont élvezik. A nézettségi adatokat feldolgozó tanulmányból (Till Eszter: *A valóságshow-k közönsége*) az derül ki, hogy a műfaj népszerűsége erősen csökkent, közönsége szegmentálódott. Vagyis az elmúlt húsz évben a nézői érdeklődés fokozatosan csökkent, viszont a szakértők empátiája fokozatosan erősödött.

20 évvel ezelőtt a hazai publicisztikában csak két szerző viszonyult megértően a valóságshow műfajához. Az egyik Hankiss Elemér, a másik Császi Lajos volt. Hankiss a tömegkultúrát az olümposzi istenek leképze- zéseként kezelte (vö. *Proletár*

reneszánsz [Helikon, 1999], *Ezerarcú Én: emberlét a fogyasztói civilizációban* [Osiris, 2005]), a durkheimiánus Császi Lajos pedig a demokrácia megnyilvánulásaként (*A Mónika-jelenség kulturális szociológiája* [Gondolat, 2011]). Már akkor is megfigyelhető volt, hogy minél tájékozottabb volt valaki a médiahatás-elméletek terén, annál kevésbé indulatosan reagált. Az értelmiség általában, lett légyen liberális vagy konzervatív, már a szappanoperákat is nehezen viselte. Talán épp Császi fogalmazta meg azt a gondolatot, hogy az értelmiség ezt a csatát elveszítette, azaz az új médiában már nem határozza meg a nyelvet.

A vizsgált kötet bevezetőjében megfogalmazódik a feltevés, hogy a *reality*-műsorok titka abban a nézői élményben rejlik, hogy ez közelebb van hozzánk, mint a fikció, mert amit látunk, akár velünk is megtörténhetne. Ami csak részben igaz Polonyi Gábornak az elmúlt 20 év változásait jól bemutató, fókuszcsoporthoz kutatásra támaszkodó tanulmánya szerint (*A ValóVilág powered by Big Brother 10 című műsor a befogadói vélemények tükrében*). Az új nézők teljesen tisztában vannak azzal, hogy a *reality* műfajok egy része nagyon is művi, például megszerkesztett helyzetekkel operál. Valójában paradox módon a valóságközeliség benyomására a legkevesbé a valóság megfigyelésével teszünk szert, kell a dramatizálás, a sűrítés, a vágás. Ezt teszik a *Való Világ* sorozatok is a maguk egyszerre diktatórikus és megengedő keretei között. Az a vélekedés, hogy népszerűségük abból fakad, hogy a jeleneteket és a helyzeteket közel érezhetjük magunkhoz, nem is állja meg a helyét, mivel a hatásosság nagyon is ki van téve a divathullámoknak. Bizonyos formák és tartalmak kimerülnek. Jelenleg úgy tűnik, ez a műfaj elfáradt.

A tévénézők a teljes fikciótól a riportig minden átmenethez vonzódnak és egy kicsit mindig tovább lépnek a sztárolt *reality*-verziókban, hogy aztán meginduljanak vissza a fikciók felé. Ez volna a divat logikája. Ám akármilyen ütemben futnak is le ezek a körök, a nézők mindig meg tudják különböztetni egymástól a World

Trade Center katasztrófáját a *Pokoli toronytól*, a valóságot a fikciótól.

Az értelmiség morális pánikja részben abból fakad, hogy nem bízik a nézői recepcióban, paraszociálisnak tartja az emberek és a tévés személyiségek közti viszonyt. (Vö. D.Horton – R. R. Wohl: Mass communication and para-social interaction: Observations on intimacy at a distance. *American Sociological Review*, 1956. 215–229. old.) Sosem a maguk paraszociális dekódolása aggasztja őket, hanem mindig a tömegek elbutulása. Igaz, hogy kisgyermekkorban létezik paraszociális interakció, azaz a gyerekek úgy vélik, ha ő látja a szereplőt a tévében, az is ismeri őt, de ezt a szakaszt kognitív fejlődésében meghaladja. Az érzelmi reakciók viszont végig ilyen gyermekiek maradnak mindannyiunkban, csak a kognitív feldolgozás fejlődik, ami sajátos viszonyt teremt. Ám az értelmiség, ha nem tapasztalja meg, ha nem ismeri a tömegkultúrát, akkor ezt nem érti, és a tömegkultúra fogyasztójának recepcióját eleve primitívnek minősíti. A Nielsen közönségkutató méréseiből kiderül, hogy a VV széria fogyasztóinak száma egyre kisebb, ahogy megyünk felfelé a társadalmi státuszok létráján (Till Eszter: *A valóságshow-k közönsége*).

A jelen kötetbe foglalt tanulmányok nem az általános értelmiségi aggodalmakat hangoztatják, hanem a szaktudományos ismeretekre támaszkodva arra mutatnak rá, ami nem is meglepő, hogy a nézők egyáltalán nem oldódnak fel a valóságshow-knak az erkölcsi világot leromboló játszma-ít követve. Épp ellenkezőleg. Ahogy Guld Ádám a bevezetőben fogalmaz: „az ilyen jellegű műsorok állandóan mozgásban tartják a társadalmilag elfogadott viselkedésminták normakontrollját” (13. old.). Vagyis a néző nem egyszerűen utánó, hanem értékkel, vizsgál, bírál, ítél, elutasít, módosít, javasol, kiegészít.

A kötet szerzői nem érzik feladatuknak, hogy állást foglaljanak abban kérdésben, akkor most beszűkül-e, vagy pedig demokratikusan kiszélesedett a mai társadalmi nyilvánosság. Talán részben definíciós kérdésnek tartják, noha nem teljesen az. Létezik olyan *reality* műfaj is, amelyik eléri a

közügyek szintjét – ilyenek például a „Segítség, bajban vagyok!” típusú, a *reality show*-kat utánzó, ám valójában fikciós, amatőr színészekkel dolgozó sorozatok. Mivel a kötet azt ígéri, hogy bemutatja az elmúlt 20 év fejlődését, abba beletartozik, miképp kezelte a hazai jogrendszer az emberi méltóság és a gyermekek védelmét e műsorokkal kapcsolatban. Kelemen Linda sem értékeli már idézett írásában, csak közli, hogy a gyerekek védelmében 2021-től bekerült a „születési nemnek megfelelő önazonosságtól való eltérés” bemutatásának tilalma is. A homoszexualitás sem népszerűsíthető. A kérdések itt sorjázhathatnak. Mivel egyfelől ezt mégis meg lehet tenni a lineáris adásokban 22 és 05 óra közt, nem-lineáris adásban pedig nyilván bármikor elérhető. Másfelől nem világos, mi számít népszerűsítésnek, harmadszor pedig a diszkrimináció tilalma az LMBTQ-csoportokra is vonatkozik.

Alapprobléma, hogy egy magánvállalat nem írathat alá olyan szerződést, amelyben valaki önként lemond állampolgári jogairól. Lett-e erre megoldás bárhol a világban? Tudjuk, hogy nem, még ha pénzbüntetések születtek is. A jog mindmáig az üzenetekre koncentrált az egyének, a szereplők védelme helyett. Azt is tudjuk, hogy a politikai megnyilatkozásokat a szerkesztők kivágják a műsorból, mintha a ház lakóinak nem lehetne politikai véleménye.

Pedig van, és milyen érdekesen van. Amikor Trumpot megválasztották elnöknek, az egyik amerikai *reality*-ben megmutatták az eredményt a fiatal bennlakóknak. Aki látta, sosem felejtje el ezeket a képeket (<https://www.youtube.com/watch?v=n6kS3y407Ho>): a fiatalok viccnek hitték Trump győzelmét, amikor aztán hangszórón keresztül közzölték velük, hogy nem az, döbbenettel reagáltak. Furcsamód van, amikor a külvilág megy át kollektív önhipnózisra, és azok maradnak civilizáltak, akiket elzárnak a külvilágtól. Ha a valóságshow csak ennyivel szolgál a szociálpszichológusok számára, már megérte, noha etikai okokból az egyéneket a külvilágtól hosszabb időre elzáró separációs kísérleteket ma már tudósok sem végezhetnek.

A kötet már idézett utolsó tanulmánya (Lengyel és tsai munkája) egy eddig nem kiaknázott lehetőséggel él, kicsit emlékeztetve Philip Zimbardo kései elszánására, aki a *Lucifer-hatás: Hogyan és miért válnak jó emberek gonosszá?* (Ab ovo, 2012) című könyvének megírásához elővette régi jegyzeteit és beszámolt az egyes szereplőkkel végzett pszichológiai tesztekéről, a szereplők karakteréről, viselkedéséről, a tipikus reakciókról. A tanulmány a férfi és a női viselkedést elemzi, ám az eredmények általánosíthatóságát korlátozza, hogy a villába jelentkezők összetétele nem tükrözi a magyar népesség összetételét. Saját kutatásaim szerint az első szériákban félreértések (pl. barátokat lehet szerezni), később speciális problémák (pl. traumatizáltság) jellemzők a jelentkezőket.

Köztudottan kereskedelmi szempontok uralják a műfajt, ám a kötetben nincs szó arról, hogy a kereskedelmi médiumok termékgyártói kiszolgáltatottsága is kérdéseket vet fel. A termékelhelyezéstől kezdve a burkolt reklámozásig, vagy a „játékosok” politikai megnyilvánulásainak kivágásáig, ha netalán valamiképp negatívan szólnak bármiről, ami egy potenciális politikai vagy kereskedelmi reklámozó terméke. Arról sincs szó a kötetben, hogyan befolyásolta a *Való Világ* alakulását, hogy a nézői visszajelésekhez igazodni próbáló csatornák által megrendelt vizsgálatok kutatómódszertani hibái hogyan ösztönöztek kevésbé szerencsés műsorkészítői megoldásokat – például egyre szélsőségesebb és pszichésen sérült szereplők beválogatását.

Az egyes tanulmányok önmagukban is megállják a helyüket, a közöttük lévő tartalmi ismétlések ártanak a koherenciának, de szerencsére elég fókuszáltak és nem akarnak mindenféle *reality* műfajt részletesen ismertetni. Maradnak a *Való Világ* sorozatnál, és örömmel olvashatjuk, hogy Hommer Anna és Korpics Márta nemcsak a teljes hazai szakirodalom áttekintését nyújtja, hanem mintha egyetértene a felmerülő etikai problémák vizsgálatának szükségességével, hogy például azzal, hogy bár a szereplők játéknak nevezik bentlétüket a házban, ez cseppet sem játék; vagy

hogy Polonyi Gábor fókuszcsoporthoz vizsgálatából is az derül ki, a megkérdezettek nem gondolják valósnak a valóságshow-k *VV* variációját. Ez minden esetre biztató, amiképp az is, hogy a nagy zajban legalább elhalványodott a *VV* jelentősége.

ZSOLT PÉTER

Bán-Forgács Nóra: Az adatvédelmi ombudsman intézménye Magyarországon

A KEZDET ÉS A VÉG 1995–2011

L'Harmattan, Bp., 2021., 152 old., 2990 Ft.

Bán-Forgács Nóra: A rendszerváltás és az adatvédelmi ombudsman Magyarországon

AZ ADATVÉDELMI OMBUDSMAN ALAPJOG-ÉRTELMEZÉSE.

L'Harmattan, Bp., 2022., 172 old., 2990 Ft.

Azt talán kockázat nélkül kijelenthetjük, hogy az adatvédelmi biztos jogintézményét és tevékenységét széles körű konszenzus és társadalmi elismerés övezte. Az adatvédelmi biztos tevékenységének konkrét eredményei, állásfoglalásai, ajánlásai nemcsak társadalomformáló erejük voltak, de fontos szakirodalmi forrásokká is váltak, melyeket az igen gazdag hazai adatvédelmi jogirodalom gyakran idézett, és persze néha szor tudományos kritika tárgyává is tett. Az adatvédelmi ombudsmani tevékenység jellegének, karakterjegeinek, joggyakorlata társadalmi hatásának mélyelemzése területén

azonban Bán-Forgács Nóra két, nemrégiben megjelent könyve kifejezetten hiánypótlónak tekinthető a hazai szakirodalomban.

E könyvismertetés tárgya két különálló, de tartalmában és mondanivalójában szorosan összefüggő kötet, amelyekben nemcsak elemzi az adatvédelmi ombudsman jogintézményét, de egyben emléket is állít neki. A második kötet nem folytatása az elsőnek, és a két könyv külön-külön is kerek egész, a szerzőnek a témáról alkotott teljes képét mégiscsak akkor kapjuk meg, ha mindkét kötetet elolvassuk.

AZ ELSŐ KÖTET

A szerző nem hagy kétséget könyve céljáról és szempontjairól:

„Ez a kötet jogtörténeti indíttatású. Célja, hogy az 1989-ben létrejött Harmadik Köztársaság egy fontos időszakát feldolgozza, így az alkotmányos rendszerváltás egyik alapintézményének, az adatvédelmi ombudsmannak »születését« és »bukását« (megszűnését) szeretné bemutatni. A kötet szerzőjének motivációja kettős, egyrészt tisztelegni szeretnének [...] az intézmény előtt [...], másrészt mondandónkat szeretnénk egy olyan jogtörténeti kontextusba is helyezni, amely a jelenkori jogtudomány művelői és tágabb körben minden érdeklődő olvasó számára érdekes olvasmányul szolgálhat.” (7. old.)

Itt rögtön le kell szögezni: a tisztelegés nem jelent kritikátlanyságot, a szerző a mondandóját a tudományos kutatás szabályai szerint, bőséges magyar és külföldi szakirodalommal alátámasztva, az adatvédelmi biztos döntéseinek helyességét nemegyszer vitatva, saját álláspontját is hangsúlyozva fejti ki. Ám nem titkolja rokonszenvét az adatvédelmi biztos intézményével.

A könyv az adatvédelmi ombudsman mint intézmény politikai-történeti és jogtudományi előzményeinek áttekintésével kezdődik. Első fejezetében bemutatja az ombudsman jogintézményének, majd az adatvédelmi szabályozás kialakulásának a rendszerváltozás körüli történetét, kitér a témakör megjelenésére a

Nemzeti Kerekasztal-tárgyalásokban, a jogszabályi háttér elfogadására, majd az első ombudsmanok megválasztására is. Az adatvédelmi szabályozás kialakulásáról szóló fejezet elemzi a nyolcvanas évek szakmai előkészítő munkáját, az Alkotmánybíróság nagy hatását, a tételesjogi adatvédelmi szabályozás számos elemét megelőlegező, 15/1991. (IV. 13.) AB-határozatát (személyszám-határozat) és az adatvédelem és információszabadság közötti viszony értelmezését. Részletesen bemutatja három kiemelkedő egyéniség: Vámos Tibor, Könyves Tóth Pál és Sólyom László munkásságát. Sólyomnak aztán lehetősége nyílt arra, hogy tudósként tett megállapításait az Alkotmánybíróság elnökeként a gyakorlatba is átültesse. A fejezet olvasása során önkéntelenül is az jut eszünkbe, hogy bizonyos korszakokban néhány személy fajsúlyos gondolatainak és szerepvállalásának milyen jelentős befolyása lehet a jogrendszer kialakítására. Ezt az érzést később maga a szerző is megerősíti, amikor kimondja: „Történelmi korokban egyes közjogi szereplők az alkotmányos változásokban kitüntetett szerepet kapnak.” (I. köt., 23. old.)

Az olvasó valóban történeti korba repül vissza, méghozzá egy jogalkotási szempontból igen intenzív korszakba. Egy olyan korba, amikor ez az intenzitás nem elsősorban mennyiséget jelez (bár azt is), sokkal inkább minőséget: rövid idő alatt kellett kialakítani a korszerű jogállami Magyarország új közjogi berendezkedését, amelyben – a szerző hangsúlyos, általam is osztott állítása szerint – az adatvédelmi ombudsmannak is kiemelt szerep jutott. Az adatvédelmi biztos és általában az egyszemélyes ombudsmani jogintézmény szempontjából úgyszintén hangsúlyos az intézményes pozíciót betöltő egyén személyes attitűdje. Ezt szerző is hangsúlyozza a második kötetben, ahol egy teljes fejezetet szentel az adatvédelmi biztosok – Majtényi László, Péterfalvi Attila és Jóri András – ars poeticáinak.

A következő nagy fejezet az ombudsmanoknak és azon belül is az adatvédelmi ombudsmannak a hatalommegosztásban elfoglalt helyét

vizsgálja. Mivel az adatvédelmi biztos az ombudsmani rendszer része, az intézmény tételesjogi megalapozottsága is vitathatatlan: az akkor hatályos adatvédelmi törvény, a személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról szóló 1992. évi LXIII. törvény (Avtv.) 23. § (2) bekezdése kimondja, hogy az „adatvédelmi biztosra – e törvényben foglalt eltérésekkel – az állampolgári jogok országgyűlési biztosáról szóló törvény rendelkezéseit kell alkalmazni”.

Ugyanakkor a szerző is kitér arra, hogy az adatvédelmi ombudsman sok tekintetben a kezdetektől fogva mégiscsak különbözik a többi országgyűlési biztostól. Az adatvédelmi biztos vizsgálódási körébe mindig beletartoztak a piaci szereplők is, és az államszervezetben belül sincs olyan kivétel, miszerint az Országgyűlés adatkezelési tevékenységét ne vizsgálhatná (27., 53., 66–69. old.). Jóri András e különbségek okán megállapítja: „A magyar adatvédelmi biztos tevékenysége is igen korlátozottan írható le (a kezdetektől!) az ombudsmanirodalom szokásos kategóriáival és problémáival (»maladministration«, alkotmányos visszásság, »hatóság« fogalma stb.), mivel ezek az adatvédelmi biztosi működés szempontjából többnyire irrelevánsak.” (Jóri András: Az adatvédelemért és az információszabadságért felelős biztos intézményéről. *Fundamentum*, 2010. 2. szám, 22. old.)

Emellett az adatvédelmi biztos a kezdetektől fogva rendelkezik hatósági típusú hatáskörrel az adatvédelmi nyilvántartással, később (1995-től) a minősített adatok minősítésének megváltoztatására való felszólítással kapcsolatban. Az Európai Unió adatvédelmi jogi harmonizációjával a biztos hatósági jogkörei tovább erősödtek, így – bár a bírság kiszabásának lehetősége nem állt rendelkezésre – az általános ombudsmani eszköztárhoz képest jóval „keményebb” fellépési lehetőségei voltak. A különbözőségek tehát kezdettől fennálltak, de a jogfejlődés során váltak egyre nyilvánvalóbbá. Ugyanakkor érdemes szem előtt tartani, hogy Bán-Forgács Nóra könyvei, különösen a második, kétségkívül az adatvé-

delmi biztos ombudsman típusú fellépésére helyezi a hangsúlyt.

A kötet harmadik fejezete részletesen feldolgozza az adatvédelmi biztos jogintézményének megszüntetését és az Európai Bíróság (EUB) ezzel kapcsolatos ítéletének (EUB C-288/12.) főbb megállapításait. Az ügy kimenete széles körben ismert: az Európai Bíróság megállapította, hogy „Magyarország, mivel idő előtt megszüntette a személyes adatok védelmét felügyelő hatóság megbízását, nem teljesítette a 95/46/EK irányelv-ből eredő kötelezettségeit” (Az EUB C-288/12. ítélet 62. pontját idézi: I. kötet, 112. old.), azaz nem biztosította a felügyelő hatóság teljes függetlenségét. Az ítélet a magyar szakirodalomnak korábban is témája volt, de a legmélyebb, legrészletesebb feldolgozását kétségkívül Bán-Forgács Nóra végezte el. Ennek során bemutatja a magyar kormányzat érveit és az EUB rájuk adott válaszait is, kiegészítve a saját álláspontjával. E fejezetben helyet kap az ügy egy kevésbé közismert vonatkozása is, nevezetesen a Velencei Bizottság vizsgálata és álláspontja, továbbá a szerző elemzi az Emberi Jogok Európai Bíróságának Baka András megbízatásának idő előtti megszüntetésével összefüggésben hozott ítéletét is.

A könyv fontos állítása, hogy az EUB ítéletét az adatvédelmi felügyelő hatósággal kapcsolatban máig nem hajtották végre, és a jogsértés továbbra is fennáll (I. köt., 122. old.). Bán-Forgács röviden összefoglalja azt is, hogy ennek milyen eljárásjogi következményei lehetnének, nevezetesen, hogy az Európai Bizottság újabb eljárást is indíthatna az Európai Unió Bírósága előtt, ami átalányösszeg vagy kényszerítő bírság fizetésére kötelezhetné Magyarországot. Ilyet azonban a Bizottság nem kezdeményezett (I. köt., 125. old.). Érdekes kutatási irány lett volna ezen eljárástípus elemzése, a más országok más ügyeiből következő tanulságok levonása, de ez inkább csak az olvasó kíváncsiságát elégítené ki, mert valójában a kötet fő témájához, a jogintézmény kezdetének és végének bemutatásához csak közvetve kapcsolódik.

A MÁSODIK KÖTET

Míg az első kötet inkább az adatvédelmi ombudsman jogállásával foglalkozik, a második elsősorban a tevékenységével – egy sajátos szemüvegen át, nevezetesen a rendszerváltás és a jogállami forradalom szempontjából. Bevezetőjében lényegében összefoglalja az előző kötet legfontosabb megállapításait. A második fejezet az adatvédelmi biztos néhány, a rendszerváltás és az azt követő társadalmi kérdések – a szerző megfogalmazásában a „rendszerváltás nagy erkölcsi dilemmái” (9. old.) – szempontjából jelentős ügyek példáján az adatvédelmi ombudsman döntéseinek társadalmi hatásaira világít rá. A vizsgált ügyek az Ellenzéki Kerekasztal dokumentumainak nyilvánosságával, az ügynökmúlt feltárásával, továbbá a kutatási szabadság és a magánszféra-védelem konfliktusával foglalkoznak. A szerző szerint ezen ügyek kapcsán a tételesjogi szabályok alapján felmerülhet az adatvédelmi ombudsman hatáskörének kiterjesztő értelmezése (a kutatási szabadság értelmezésével összefüggésben), sőt a tételesjoggal szembemenő, *contra legem* jogértelmezés is (az ún. Yad Vashem-ügyben az akkor hatályos Avtv. hozzájárulást előíró szabályával szemben az adatvédelmi biztos egy adattovábbítással összefüggésben megfelelő megoldásnak látta – a közvélemény széles körű tájékoztatása mellett – a tiltakozáshoz való jog biztosítását). Ezeknek az ügyeknek a bemutatása már megágyaz a szerző álláspontja kifejtésének, amely szerint az adatvédelmi ombudsman joggyakorlata: moralista, aktivista és informális.

Bán-Forgács Nóra részletesen elemzi, hogy miért tekinti az ombudsman jogértelmezését alapjogvédőnek és moralistának. Hosszasan értekezik az alkotmány moralitásáról és – a szakirodalomból több megközelítést is bemutatva – arra jut, hogy „az alkotmányos fogalmak politikai, filozófiai és morális tartalmakat hordoznak”, és „mivel az alkotmány társadalmi-morális tartalmakat hordoz, annak értelmezése is morális gyakorlat kell, hogy legyen.” (65. és 68. old.) Többször is hangsúlyozza,

hogy az adatvédelmi biztos sok döntése végső soron egymással versengő értékek közötti előzetes értékválasztás eredménye, és az ügy kimenete attól függ, hogy az adatvédelmi ombudsman melyik érvelést fogadja el. Egy esetben azt is megjegyzi, hogy az adott ügy előkészítése során több, egymással versengő jogértelmezésen alapuló tervezet is készült, és az ombudsman (érték)választása alapján született meg a végső állásfoglalás (95. old.).

A morális jogértelmezés az adatvédelmi biztos eseteiben valóban rendre visszatér, a kötet számtalan konkrét ügyet mutat be ennek alátámasztására, kezdve attól, hogy elvárható-e egy képviselőjelölttől, hogy pártja felhívására nyilatkozzon a szenvedélybetegségről és szexuális orientációjáról, vagy hogy nyilvánosságra hozható-e az országgyűlési képviselők kettős állampolgárságának ténye, az olyan ügyeken át, mint az anonim HIV-szűrés és a diákok drogtesztre kötelezése, egészen a köztisztviselői esküvel kapcsolatos állásfoglalásig. Ezen ügyeket élvezettel olvashatja mindenki, aki egy kicsit is fogékony a nehezebben megoldható, erkölcsi dilemmákat felvető jogesetekre és arra a gondolatra, miszerint a „jog a jó és a méltányos művészete”.

Hosszú fejezet szól az ügynökmúlthoz fűződő morális dilemmáról is, ami a rendszerváltást követő években valóban az egyik legjelentősebb közéleti kérdés volt, ugyanakkor ezt szinte kizárólag Kis János gondolataival és a szerző rájuk adott reflexióival mutatja be. Erdemes lett volna más szerzők gondolatait is beemlíteni, mert így egy kissé amolyan „Kis-Bán-Forgács-vita” hangulata van e fejezetnek.

Aktivizmuson a szerző azt érti, hogy „a magyar rendszerváltás szinte valamennyi nagy kérdése előbb-utóbb »adatvédelmi kérdéssé« is vált az ombudsman aktivista joggyakorlata révén. (Nem utolsósorban az adatvédelmi ombudsman ambíciója révén, hogy ezen átalakulási folyamatokban aktív résztvevő legyen és »megléssa« az adatvédelmi aspektust számos társadalmi kérdés mögött.)” (II. köt., 109. old.) Számos ügyet hoz fel ennek példaként, néhányat csak

megemlít, néhányat részletesen is elemmez. Egyetértek vele abban, hogy az adatvédelmi biztos jogértelmezésének egy fontos karakterjegye az aktivizmus. Ehhez maga a jogterület is kiváló táptalajt adott, mivel az adatvédelemnek van egy horizontális, minden jogviszonyt átható jellege. Manapság már inkább kritikaként fogalmazódik meg, hogy az adatvédelmi jog „felfal” bizonyos, klasszikusan más jogterülethez tartozó, eredetileg más logikával működő jogintézményeket, de ennek megvan az amúgy szándékolt előnye is. Mégpedig az, hogy a szabályozás képes a magánszféra védelmét minden körülmények között, minden jogviszonytípusban biztosítani, és erre olyan „átmeneti” korszakban, mint a rendszerváltás utáni időszak, nagy szükség is volt. Máshonnan közelítve: igen nehéz volt más jogterület (akár technikai) szabályaival kijátszani, kiüresíteni a személyes adatokhoz való védelem jogát, és ebben egészen biztosan szerepe volt az adatvédelmi biztos olykor kiterjesztő értelmezést követő, aktivista joggyakorlatának is. A könyv az aktivizmus példázására több adatnyilvánosságot érintő ügyet is felhoz, tehát ez az attitűd nemcsak az adatvédelem, hanem a közérdekű adatok nyilvánosságát érintő ügyekben is jellemző volt.

Végül a harmadik fontos jellemző Bán-Forgács Nóra szerint az, hogy az adatvédelmi ombudsman egy nem formális, szabad mérlegelésen alapuló joggyakorlatot alakított ki. Erre is számos esetet hoz fel példaként a szerző, de különösen érdekes, hogy csokorba gyűjtötte azokat az eseteket, amikor a biztos ellentétes érvelést használt az adatvédelmi törvény elsőbbségére, illetve épp ellenkezőleg, a speciális szabály alkalmazásának elsőbbségére hivatkozva. Ez a szerző érvelése szerint nem következtelenség, sokkal inkább az ombudsman jogértelmezési szabadságához kapcsolódik (II. köt., 134. old.).

A második kötet – szemben az elsővel – kicsit kurtán, összegzés, következtetések vagy végszó nélkül ér véget. A szerző többször is összefoglalja ugyan a mondandóját az egyes fejezetek elején, végén, néha közben

is, arról tehát nincs szó, hogy az olvasó ne tudná, hogy mit akart közölni, de a lezáró fejezet elmaradása mégis csak komoly hiányérzetet kelt.

A könyv stílusa összességében gördülékeny, megfogalmazásai precíz és igényesek, a szerző többször is egyértelműen leírja, megismétli a legfontosabb üzeneteit. Egy szempontból azonban mégsem könnyű olvasmány. Az olvasónak néhol olyan érzése lehet, mintha a könyv egy szűk „bennfentes” célközönségnek szólna, a szerző ugyanis sokszor csak utal valamilyen, a mondanivalója szempontjából fontos ügyre, döntésre, jelenségre, amelyet azonban csak egy viszonylag szűk szakmai közönség ismer, a fiatalabb, a rendszerváltást követő időszakot és az akkori társadalmi kérdéseket át nem élő, illetve ezeket kevésbé ismerő olvasótól utánanézést, utánajárást igényel. Példa lehet erre a hivatkozás a Tar Sándor-ügyre vagy a Zétényi-Takács-határozatra (80. és 85. old.), illetve a tétele jogi szabályozás áttekintésén túlmutató részletes elemzés hiánya az ügynökmúlt feltárásával kapcsolatban (30–32. old.). Hasznos lett volna ezeket az ügyeket pár mondatban, tényszerűen ismertetni – ahogyan például a Yad Vashem-ügyben (42. old.) történt –, más esetekben pedig az ügy eldöntésekor hatályos joganyagot részletesen elemezni.

Egy (jog)történeti megközelítésű írással kapcsolatban önkéntelenül felmerülhet, hogy mit mond az olvasónak a jelenlegi társadalmi-jogi környezetben. Bán-Forgács Nóra köte meglehetősen sokat. Ennek egyik oka, hogy a hatályos adatvédelmi jogi környezetben valójában felértékelődik az adatkezelői szinten elvégzett mérlegelés szerepe. Az általános adatvédelmi rendelet (GDPR) megítélése kapcsán előtérbe kerül ugyan a formálisnak tűnő adminisztratív terhek, a hatósági jogalkalmazás és a szankciók szigorának (különösen a bírságösszeg mértékének) hangsúlyozása, a hazai adatvédelmi jogban azonban szerintem egy más jellegű, inkább rugalmasságot jelentő változást is hozott, mégpedig azt, hogy az adatkezelő gyakrabban szembesül mérlegelést igénylő kérdésekkel. Ez részben a korábbi, duális és zárt

rendszer felváltó új jogalap-rezsimnek köszönhető. A közkeletű elnevezésében érdekmérlegelésen alapuló jogalap alkalmazása, az érdekmérlegelési teszt elvégzése már nevében is jelzi a mérlegelés szükségességét. Mérlegelés azonban nem kizárólag a jogalap alkalmazásakor merül fel. A hazai jogi rezsimben ugyancsak újak számító jogintézmény, az ún. összeegyeztethetőségi cél vizsgálata vagy az adatvédelmi hatásvizsgálat elvégzése során felmerülő szükségesség-arányosság-teszt, illetve – akár a hatásvizsgálat keretében, akár egy incidenssel összefüggésben az érintetteket érintő kockázatok azonosítása és mértékük meghatározása olyan műveletek, ahol az adatkezelőnek dokumentált módon végig kell gondolnia az adatkezelésének az érintettre gyakorolt hatását. Az adatkezelés jogszerűsége csak akkor biztosítható, ha az egymással szemben álló (alap) jogok és érdekek közötti egyensúly keresése az adatkezelői szinten is megjelenik, s kellő átgondoltsággal és megfelelő empátiával értékelődik az egyes helyzeteknek az érintetti magánszférára gyakorolt hatása. Ez pedig igencsak hasonló ahhoz a morális jogalkalmazáson alapuló szemlélethez, amelyet az adatvédelmi biztos gyakorlatából a mai napig meríteni lehet.

E szemlélet nélkül a GDPR alkalmazása néha esetleg „csak” lelketlen, máskor akár jogszerűtlen eredményre is vezethet. A kellő és gondos mérlegelés ugyanakkor mozgásteret is biztosít az adatkezelőnek, és olyan helyzetekben is jogszerűvé teheti az adatkezelést, amelyekben a korábbi, az Avtv. által szabályozott környezetben nemigen volt lehetőség.

A GDPR álláspontom szerint minden bürokratikus és technikai részlete ellenére valójában az adatvédelmi kérdések tartalmi elemeinek előtérbe helyezését hozta el. Jól teszi tehát minden adatkezelőért felelős vezető és az őket döntéseiben támogató vagy épp az adatvédelmi szabályok betartását ellenőrző adatvédelmi tisztviselő, ha nemcsak a könyvet és a benne kifejtett megközelítést teszi magáévá, de – a hatályos jogon alapuló és irányadó jogértelmezések mellett – lelkesen olvasgatja a korábbi adatvé-

delmi biztosi állásfoglalásokat is. Emellett is ajánlható a könyv mindenkinek, aki érdeklődik egy jogi szempontból mindenképpen felemelő időszak, a kilencvenes évek adatvédelmi jogi jogfejlődése, illetve az adatvédelmi ombudsman története, tevékenysége iránt.

■ SZÓKE GERGELY LÁSZLÓ

John Kay – Mervyn King: Radikális bizonytalanság – döntéshozatal a számokon túl

Ford. Felcsuti Péter. Napvilág, Bp., 2022. 389 old., 4990 Ft

Mekkora a *valószínűsége* annak, hogy azért kértek fel a BUKSZ szerkesztői John Kay és Mervyn King könyvének bemutatására, mert egy részletes tudományos bírálatot szerettek volna közölni róla? Nagyon csekély, mert jómagam – ahogy a két szerző is – némi kutatói előélet után már régóta a gazdasági gyakorlat barikádjain vívom napi harcaimat. Mindhárman igyekszünk követni azt, ami a közgazdaságtudomány világában történik, de azért ez nem ugyanaz. Emiatt egyébként nagy a *kockázata* annak is, hogy a kutatókat kevésbé érdekli majd a könyv, mint a laikusokat, de a kiadás kudarcának a *valószínűségét* a két szerző személye és az izgalmas témaválasztás jelentősen csökkent.

Miért hozom ezt már most szóba és miért így? Leginkább azért, mert jó példa a könyv felütésére: Kay és King már a bevezetésben arról ír, hogy a közgazdászok akkor is mindent megpróbálnak valószínűségeken kifejezni, ha nincs túl sok értelme. Ez a torz megközelítés hosszú múltra tekint vissza, amihez a szerzők szerint egy régi vita is hozzájárult. A múlt század elején, egészen pontosan 1921-ben két iskolateremtő közgazdász, Frank Knight és John

Maynard Keynes is felhívta a figyelmet arra, hogy más a *bizonytalanság* és más a *kockázat*, és az előbbi esetén nem kéne úgy tennünk, mintha minden kimenet számszerűsíthető lenne. Knight és Keynes egyébként egymástól függetlenül jutott erre a következtetésre, ami azért is figyelemreméltó, mert az előéletük és tudományos pályájuk a következő évtizedekben eltérően alakult. (Vö. R.W. Dimand: Keynes, Knight, and Fundamental Uncertainty: A Double Centenary 1921–2021. *Review of Political Economy* 33 [2021], 4. szám, 570–584 old.) Velük szemben akkor és azóta is sokan – köztük a Nobel-díjas Milton Friedman is – amellet érveltek, hogy szubjektív valószínűségekkel és – tágabb megközelítésben a modellek számokba fojtott *kis világával* – mindig jól le lehet írni az emberek viselkedését. A tudományos világban az utóbbi álláspont győzött, ami Kay és King szerint azután fontos szerepet játszott abban, hogy a gazdaság tudományos megközelítése elszakadt a *nagyvilág* realitásaitól.

A szerzők szerint ez nagyon nem szerencsés épp akkor, amikor a világban a bizonytalanság széles körben érzékelhető. Vajon a *Gyalog galopp* gyilkos nyulára vagy Nassim Taleb *fekete hattyúira*, tehát a legendák vagy a történelem váratlan eseményeire gondol-e a két szerző, amikor *radikális bizonytalanságról* beszélnek? Nem, szerintük rengeteg egyéb olyan eshetőség felmerül még, „amelyek a valószínűtlen, de valószínűségi eloszlásokkal leírható események világa és az elképzelhetetlen világa között találhatók” (27. old.).

A könyv ezt a nehezen körvonalazható bizonytalanságra ítélt univerzumot próbálja feltárni. A kifejtés módszere összhangban van a szerzőknek azzal az állításával, hogy gondolkodásunk különböző, gyakran egymással rivalizáló narratívák nyomán formálódik: a szerzők a tudományos kutatások eredményeitől egészen az anekdotikus bizonyítékokig hosszan sorolják az érveket arról, hol csúsztak hibák a gazdasági szemléletünkbe. Engem meggyőztek, de maradt némi hiányérzet is bennem, mert mintha megfedkeznenek arról, hogy a többnyire remek példák

legfőképp arra jók, hogy kétségeket ébresszenek bennünk.

Egy esetben például szembeállítják Warren Buffet, Soros György és Jim Simmons befektetési stratégiáját a *hatékony piacok elméletének* tudományos következtetéseivel és az elmélet megszületésénél bábáskodó Nobel-díjas tudós közgazdászok cégének, a Long-Term Capital Managementnek (LTM) az üzleti kudarcával. Szerintük abból, hogy ez a három, egyébként egymástól nagyon eltérő üzleti filozófia jóval eredményesebb lett a gyakorlatban, mint a *hatékony piacok elméletére* épülő befektetési politika, az következik, hogy ez utóbbi leginkább csak oktatási segédanyagoknak jó. Bár a kritikájukban sok az igazság, arról mintha elfeledkeztek volna, hogy az elmúlt évtizedekben számtalan meggyőzőnek tűnő, a hatékony piacok elméletét szintén nem kiaknázó befektetői stratégia született, amelyek azután kudarcot vallottak, vagy az esetek többségében valahol nullszaldó körül teljesítettek, de sikeresek nem lettek.

Ahhoz, hogy jobban értsük a könyv célját és eszközeit, érdemes a két szakemberrel közelebbről is megismerkedni. John Kay az elmúlt évtizedekben *business school*okban tanított és közben gyakran üzleti tanácsadással és újságírással egészítette ki jövedelmét. Sok könyvet jegyez, magyarul az *Oldalazás – miért indirekt módon érjük el inkább a céljainkat?* jelent meg tőle (HVG Kiadó, 2012), amely remek példákön keresztül mutatja be azt a jelentős stratégiai problémát, hogy az élet legtöbb területén miért nem érdemes „ajtóstul rontani a házba”. Mervyn King Kaynél jóval tovább maradt a kutatói pályán, hogy azután a Bank of England vezető közgazdászáként, majd annak kormányzójaként tevékenykedjen. A 2007–2010-es globális gazdasági válság idején éppen ő töltötte be ezt a tisztséget.

Ezek után az a tippem, hogy az egyik szerzőre akadémiai körökben valószínűleg csak legyintenek, mondván, nem is igazi közgazdász, a másik pedig egy olyan közgazdász, akire a világon sokan mások legyintenek, mert hogy neki sem sikerült előrejeleznie azt, ami 2007-től történt, pedig

egy kulcsfontosságú hatóság vezetőjeként minden eszköze megvolt hozzá. Vagy lehet, hogy a jegybankok mégsem álltak jól az eszközök terén? A szerzők idézik az Európai Központi Bank elnökét, Jean-Claude Trichet-t: „Döntéshozóként nem sok hasznát vettem a rendelkezésre álló modelljeinknek. Továbbmegyek: a válság idején úgy éreztük, a hagyományos eszközeink semmilyen támogatást nem jelentettek.” (idéve 267. old., Jean Trichet: *Reflections on the nature of monetary policy non-standard measures and finance theory*. 2010. www.ecb.europa.eu/press/key/date/2010/html/sp101118.en.html)

A Trichet-idézet és a hatékony piacok elméletével kapcsolatos fenti kritika hasonló logikája jó példa arra a párhuzamosságra, ami egy gyakorló jegybankár és egy üzleti tanácsadó gondolkodásában az elmélet és a gyakorlat kapcsolatáról jó negyven év tapasztalatai nyomán kialakulhatott. A közös munkát persze az is megkönnyíthette, hogy a szerzők régóta ismerik egymást és évtizedekkel ezelőtt már együtt jegyezték egy sikeres könyvet az adózásról. (Akkori vállalkozókedvükről és ambícióikról elég sokat elárul, hogy amikor belevágtak, az adózás tudományához – saját bevallásuk szerint – egyikük sem igazán értett.)

Egy másik előzményt is érdemes még megemlíteni: néhány éve mindketten írtak külön-külön egy könyvet a pénzügyi rendszer működési problémáiról. King művében a *Radikális bizonytalanság: a pénzügyi piacok célja* című fejezet megelőlegezi a mostani fő témát, és Kay könyve is sokszor érinti a kockázatokat, a mérhetőség problémáit, és a korunkat jellemző általános bizonytalanságot. (King: *The end of alchemy: Money, banking, and the future of the global economy*. WW Norton & Company, New York, 2016.; Kay: *Other people's money: The Real Business of Finance*. Profile Books, London, 2016.)

A mostani közös témaválasztás, a *radikális bizonytalanság* középpontba állítása remek ötlet, mert ez a probléma manapság gyakran jön szembe velünk és sajnos, nem áll meg a bejáratú ajtónál sem. A 2007-ben kezdődő globális gazdasági válság nyomán sok

írás született arról, milyen szabályozási, intézményi vagy módszertani okok miatt nem érzékelték a döntéshozók a rendszerszintű veszélyek növekedését és miért nem léptek fel határozottan velük szemben, de itt általában megállt az oknyomozás. A szerzők a *radikális bizonytalanság* értelmezési problémáinak a részletes bemutatásával, a gazdasági közgondolkodás hiányosságainak a feszegítésével ennél továbbmennek. Három fő állításukat már a bevezetésben megfogalmazzák:

- A közgazdaságtan, az üzlet és a pénzügyek világa nem-stacionárius, nem változatlan törvények uralják, ezért a minket elárasztó statisztikákra és modellekre alapozott előrejelzéseket érdemes fenn tartásokkal kezelni.
- Az egyének általában nem optimalizálnak, legalább is nem úgy, mint ahogy a közgazdaságtan-tankönyvek tanítják. Ugyanakkor nem is irracionálisak, hanem egyszerűen mások a céljaik, mint amit a modellek sugallnak. Szerintük ezért érdemes kilépni a *formális racionalitás* keretei közül és az *evolúciós racionalitásból* kiindulni akkor, amikor a jövőt firtatjuk.
- Az emberek társas lények és a kommunikációnak sokkal nagyobb a jelentősége az életükben, az intézményeink működésében, mint ahogy azt a közgazdászok gyakran bemutatják.

A könyv ezt a három, tulajdonképpen nem annyira új, de így együtt erős állítást igyekszik szerteágazóan alátámasztani. Azt már jó ideje tudjuk, hogy a hétköznapiakban az egyéni döntésekben a formális racionalitás gyakran sérül, az utóbbi évtizedekben emiatt a közgazdaságtudomány újításai is gyakran a mikroalapot újragondolásáról szólnak, de a szerzők szerint tulajdonképpen az egészét kidobhatjuk úgy, ahogy van. Ilyen túlzások több esetben is előfordulnak, de ettől még a könyv nagyon szórakoztató és tanulságos. Jó a szöveg ritmusa, világos az érvelés, ami egy hosszú *ismeretterjesztő könyvnél* különösen fontos.

Végig azt érezzük, hogy a főtéma szempontjából releváns történetek mentén haladunk, és közben magát az alapproblémát is egyre jobban értjük. A szerzők néha annyira belelendültek a munkába, hogy egyszer-egyszer olyan közismert témából is fejezet kerekedett, amire pár bekezdés is elegendő lett volna, de összességében ez nem zavaró.

Túl a személyükön, valószínűleg az aktuális üzenet és a gazdag tartalom keltette fel a fordító érdeklődését is. Felcsuti Péter ezúttal is jó érzékkel választott magának feladatot. Az egyetemi oktatásban is hasznos kiegészítő lehet a könyv, de az a gyanúm, hogy elsősorban az az idősebb generáció forgatja majd, amely arra kíváncsi, mit mondanak a szerzők arról, hogy miért nem tudjuk jól előrejelezni a kríziseket, mi ment félre a szakmai gondolkodásban. (Vélhetően őket akarta megcélolni az újratervezett, de borzasztóan sikerült címlap, a kötélen időtlenül billegő sztereotip nyakkendőfickóval, akinek a feje ráadásul belelóg az amúgy kulcsfontosságú címbe. Nem értem, miért volt erre szükség, amikor az eredeti címlap nem rossz.)

Felcsuti Péter fordítói pályafutását régóta követem, sok olyan könyvet olvastam, amely a keze alól került ki, és az évek során megkedveltem azt, ahogyan fordít. Elsődleges célja szerintem mindig az egyes mondatok lehető legpontosabb átültetése magyarra, még akkor is, ha emiatt olykor meg-megdöccen az olvasás menete. A könyv gyakran visszatérő alapkérdése például angolul így hangzik: „*What’s going on here?*” A mondat eredetileg Richard Rumelt stratégiai tanácsadótól származik, aki arra akarta felhívni a figyelmet, hogy mindig érdemes utánajárni annak, ami a szemünk előtt történik, még ha elsősorban minden magától értetődőnek tűnik is. Felcsuti fordításában a kérdés így hangzik: „Mi folyik itt egyáltalán?”, amit így a hétköznapiakban, valljuk be, ritkán hallunk, és amúgy ezt a szóösszetételt így néha nem egyszerű beilleszteni az adott mondatba sem. (174. old.) A fordító valószínűleg azért bővítette a kérdést az „*egyáltalán*” szóval, mert a jelentését el akarta távolítani az osztályterembe belépő

tanár számonkérő rácsodálkozásától és – amúgy a szerzők szándékaival összhangban – még jobban ki akarta azt emelni a szöveggörnyezetből.

A „Mi folyik itt egyáltalán?” azért kulcsfontosságú kérdés, mert a szerzők szerint csak úgy érthetjük meg annak a radikális bizonytalanságnak a természetét, amivel az élet számtalan területén szembekerülünk, ha teljesen újragondoljuk azt, ami ott éppen történik. A könyv munkacíme állítólag sokáig a „Tükör által homályosan” volt, ami szintén ilyen rekonstrukcióra ösztönöz, tehát arra, hogy lépünk ki a szokásos leegyszerűsítéseink keretei közül.

Ez a szellemi erőfeszítés nemcsak akkor segíthet, ha nagyritkán felbukkan a láthatáron egy *fekete hattyú*, hanem akkor is, ha egy váratlannak nehezen nevezhető helyzettel és látszólag kiszámíthatóan viselkedő szereplőkkel van dolgunk. A Covid-járvány jó példa arra, hogy a *radikális bizonytalanság* nem csak az előrejelezhetetlen esetekről szól: a madárinfluenza vagy más hasonló vírusok gyors globális terjedésére korábban többen figyelmeztettek, filmek, könyvek ábrázoltak hasonló válsághelyzeteket, a járvány terjedése az élet sok területén mégis nagy bizonytalanságot, káoszt keltett.

Az sem véletlen, hogy a két szerző a különböző érvelésmódok bemutatásakor az induktív és deduktív magyarázatok mellett – Charles S. Pierce filozófus nyomán – külön felhívja a figyelmet az *abduktív magyarázatokra*, ahol a hiányos ismereteknek, a személyesen megszerzett háttérinformációknak, a kreativitásnak döntő szerep jut. Kay és King példája Sherlock Holmes, aki ugyan deduktívnek tartja a maga tudományát, de valójában abduktív magyarázatokkal szolgál. Természetesen a korábban megismert szabályszerűségek és a deduktív következtetések ennél az érvelésmódnál is segíthetik a megértést, de az egyedi szempontok, az intuíció szerepe ilyenkor is meghatározó.

A valószínűségszámítás, a statisztika és a közgazdászok analitikus modelljei ugyanakkor nem annyira haszontalanok, mint az a könyv alapján tűnhet – nem kellene a fürdővízzel együtt a gyereket is kiönteni. Az a közgazdasági szemlélet, amelyet Kay

és King bírál, már jó ideje tudományos kritikák tárgya. A szubjektív valószínűségek és a valószínűségszámítás alkalmazásának korlátait már évtizedek óta sok kutató firtatja, köztük az a Jimmie Savage is, aki korábban a szubjektív valószínűségek elméletének egyik kidolgozója volt. Savage olyan problémákon gondolkodott, amelyek a szerencsajátékok logikája szerint működtek, de nem akarta ezt a „kis világot” kiterjeszteni az időjárástól kezdve a gazdasági ciklusokon át a jövővel kapcsolatos nagy kérdéseinkre. Egy idő után emiatt konfliktusba is került chicagói kollégáival – ezt Kay és King is bemutatja. (97. old.) Azóta azonban született számtalan fontos eredmény a valószínűségszámítás korlátaival kapcsolatban, amelyek már nem kerültek be ebbe a könyvbe, mint ahogy arról is keveset tudhattunk meg, amit a filozófia mostanában hozzátett ahhoz a kérdéshez, hogy mit nem tudunk a világról és mit tudunk arról, amit nem tudunk – írja a könyvet az *Oeconomía*-ban ismertető Niels Boissonet francia közgazdász, (<https://journals.openedition.org/oeconomia/11742>) aki egykor matematikát és filozófiát is hallgatott, s most felhívja a figyelmet arra is, hogy Knight és Keynes intellektuális ellenfelei – Savage, Bruno de Finetti, Friedman vagy Frank Ramsey – és követőik egyéb fontos, idetartozó kérdésekben is gyakran egymástól eltérően gondolkodnak.

A bizonytalanság értelmezéséről szóló fejezetben a szerzők bemutatják az *evolúciós racionalitást* mint kiutat a formális racionalitás zsákutcájából. Itt összekapcsolódik a bevezetésben bemutatott három fő állításuk közül a második és a harmadik. Az, hogy az emberek társas, érvelő lények, akik nem optimalizálnak, hanem a különböző narratívák segítségével igyekeznek egymást meggyőzni. Kay és King szerint a narratívák versenyében formálódik az a tudás, amelynek segítségével megoldhatjuk a problémáinkat. A sikerhez jó kommunikációra és egymás megértésére van szükség. Ez a könyv legeredetibb része és a szerzőknek igazuk van abban, hogy a döntéshozó mindig legyen nyitott a különböző érvek értelmezésére, ne takarékoskodjon a munkaerejével, ne

érje be azonnal a szakértők javaslataival, mert az, aki jól látja magát a problémát, még nem feltétlenül ismeri a rá adható legjobb választ is.

A narratívák evolúciója és a döntéseinket meghatározó álláspont kialakulása a szerzők megközelítésében a formális racionalitás, az optimalizálás alternatívája, de ez a kettő – vegyük észre – nem feltétlenül ugyanaz. Különböző korszakokban, különböző problémák kapcsán eltérő narratívák ütköznek és az evolúciós racionalitás ezen keresztül érvényesül, de ez nem zárja ki azt, hogy a döntésekben az egyének optimalizálnak. Abban természetesen igaza van a szerzőknek, hogy ezt nem feltétlenül úgy tesszük, ahogyan azt a hagyományos mikroökonomia tankönyvek bemutatják.

Kay és King evolúciós racionalitás-konceptiója tulajdonképpen optimista azzal a kérdéssel kapcsolatban, hogy miként törhetünk ki abból a tudományos zsákutcából, ahova a „kis világok” modelljei vittek minket a nagyvilág tanulmányozása közben. Ennek kapcsán azért megemlíteném, hogy az együttgondolkodás és a „tömegek bölcsessége” nem feltétlenül szállítja a jó megoldást. Az olyan pénzügyi termék esetén, mint a *bitcoin*, vagy korábban a *dot.com* részvények, láthattuk, hogyan nő exponenciálisan a befektetői optimizmus részben az ötlet miatt és részben amiatt, hogy az első belépők nagy nyereséget értek el. Amikor aztán a buborék kipukkant, hirtelen rájöttünk, mennyire irracionális volt ez a víruszerűen terjedő kollektív elképzelés. (Lásd R. J. Shiller: *Narratív közgazdaságtan: Hogyan hatnak a vírus módjára terjedő történetek a gazdaságra?* HVG Kiadó, Bp., 2021.)

A „Mi folyik itt egyáltalán?” kérdés amúgy meglepően gyakran elhangzik a laikusok körében, de ez nem feltétlenül vezet jóra. A kérdést ugyanis általában egy másik követi: „Kinek az érdeke az, ami itt történik?” A válaszból pedig általában azt is megtudhatjuk, ki a felelős a történetekért, és már kész is egy újabb összeesküvéselmélet. Márpedig a jól hangzó összeesküvéselméletek narratívájának a *fertőzési rátája* rövidtávon sokkal nagyobb lehet, mint egy tudományos magyarázaté. Emiatt gyak-

ran csak nagy erőfeszítések árán lehet világosságot teremteni a fejekben. (A Covid-oltás célszerűségét egy elég széles körben nehezen lehetett elfogadtatni, pedig mindenki látta, hogy a kórházak már megteltek betegekkel és ismerték a halálozási arányokat is.) Ugyanakkor a szerzőknek igaza van abban, hogy a narratívák szerepe messze túlmutat ezeken a „kollektív öröleteken”.

A nyugtalanító hírek mellett szerencsére azért a szerzőknek van pozitív üzenetük is: ha okosan felkészülünk a bizonytalan jövőre és jól kezeljük a valóban kiszámítható kockázatokat, akkor a társadalom a bizonytalanság előnyeit is élvezheti, hiszen az az egyik forrása annak a vállalkozókedvnek és kreativitásnak is, ami a világot előreviszi. Ehhez kíváncsiságra, sok tanulásra és olyan egyéb feltételekre van szükség, amelyek mellett kibontakozhat a problémamegoldás. A könyv jó példa az élethosszig tartó tanulásra is, mert a szerzők munka közben, hetvenévesen is olyan témákba ásták időnként bele magukat, ahol nem igazán otthonosan mozognak, de a kíváncsiságuk legyőzte az óvatosságukat. Így aztán a mű nemcsak egy érdekes személyes beszámoló lett arról, hogy ők miért kérdőjelezik meg a közgazdaságtudomány fundamentumait, hanem kiváló bevezetés a viselkedési közgazdaságtanba, a narratívák szerepének vagy a kulturális evolúció világának a megismerésébe is. Példáik jó eséllyel abba az irányba mutatnak, ahonnan majd egy új tudományos szintézis létrejöhet, de az egyelőre még várat magára. Ha kérhetem, ettől még ne dobjuk ki azonnal a régi modelleket, az üzleti vagy a közpolitikai tervezés szokásos módszereit! Kétkedni kétkelkedhetünk, de mi idehaza megtapasztaltuk már, mire vezet, ha a döntéselőkészítők meg sem kísérlik a tervezést, hanem csak kitöltik a papírokat, hogy gyorsan lehívassák az uniós támogatást vagy módosíthassák az aktuális állami költségvetést.